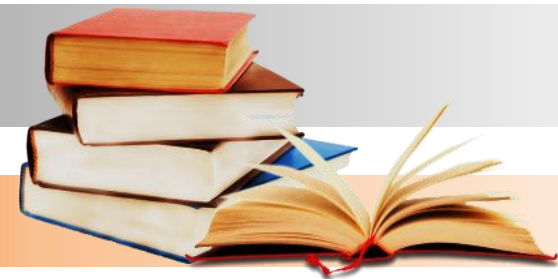

МГПУ им. И. П. Шамякина

**ЛІНГВІСТЫЧНАЯ
СКАРБОНКА
СТУДЭНТА**

ISBN 978-985-477-890-7

9 789854 778907

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна»

ЛІНГВІСТЫЧНАЯ СКАРБОНКА СТУДЭНТА

Даведнік

Мазыр
МДПУ імя І. П. Шамякіна
2023

УДК 811.161.3 (076)

ББК 81.2 Бел-923

Л59

Складальнік

М. М. Шаўчэнка, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дацэнт кафедры беларускай і рускай філалогіі УА МДПУ імя І. П. Шамякіна

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык аддзела гісторыі беларускай мовы ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі»

Н. В. Паляшчук,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дацэнт кафедры беларускай мовы УА ГДУ імя Ф. Скарыны

С. А. Вярзеенка

Друкуецца паводле рашэння рэдакцыйна-выдавецкага савета ўстановы адукацыі “Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”

Лінгвістычная скарбонка студэнта : даведнік / склад. М. М. Шаўчэнка. – Мазыр : МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2023. – 46 с.

ISBN 978-985-477-890-7.

У даведніку пададзены ўзоры моўных аналізаў і асаблівасці іх правядзення, змешчаны даведачны матэрыял па дысцыпліне «Беларуская мова».

Адрасуецца студэнтам факультэта дашкольнай і пачатковай адукацыі, а таксама студэнтам, якія вывучаюць прадмет «Беларуская мова (прафесійная лексіка)». Даведнік можа быць выкарыстаны студэнтамі як дзённага, так і завочнага навучання.

УДК 811.161.3 (076)

ББК 81.2 Бел-923

ISBN 978-985-477-890-7

© Шаўчэнка М. М., складанне, 2023

© УА МДПУ імя І.П. Шамякіна, 2023

ПРАДМОВА

Даведнік адрасуецца студэнтам факультэта дашкольнай і пачатковай адукацыі па спецыяльнасці 6-05-0112-02 «Пачатковая адукацыя», якія вывучаюць дысцыпліну «Беларуская мова», а таксама студэнтам іншых факультэтаў, якія займаюцца вывучэннем дысцыпліны «Беларуская мова (прафесійная лексіка)».

Выданне прызначана для тэарэтычнай і практычнай падрыхтоўкі студэнтаў да прафесійна-педагагічнай дзейнасці ў агульнаадукацыйных навучальных установах. У працэсе вывучэння дысцыпліны студэнты павінны атрымаць фундаментальныя навукова-практычныя веды па беларускай мове, авалодаць яе літаратурнымі нормамі, развіць уменні і навыкі аналізу моўных з'яў, трывала замацаваць веды па арфаграфіі і пунктуацыі. Усяму гэтаму якраз і будуць садзейнічаць змешчаныя ўзоры моўных аналізаў, метадычныя рэкамендацыі і цікавыя факты аб беларускай мове.

Даведнік складзены згодна з агульнапрынятай класіфікацыйнай сістэмай вывучэння раздзелаў і часцін мовы, структурна ахоплівае ўсе асноўныя пытанні дысцыплін «Беларуская мова», і «Беларуская мова (прафесійная лексіка)», якія дазваляюць сфарміраваць лінгвістычна-граматнага спецыяліста.

Лінгвістычны аналіз – складаны від працы: ён абапіраецца на грунтоўна засвоеныя моўныя факты, патрабуе іх інтэрпрэтацыі, вылучэння і ўстанаўлення прычынна-выніковых сувязей паміж імі. Нягледзячы на сказанае, у практыцы выкладання беларускай мовы пакуль няма адзінага, агульна прынятага ўзору многіх відаў аналізу моўных адзінак, далёка не ўсе віды аналізу атрымалі шырокае выкарыстанне ў вучэбным працэсе. У сувязі з гэтым у студэнтаў узнікаюць цяжкасці метадычнага і лінгвістычнага характару.

Мэтамі дадзенага выдання з'яўляюцца паглыбленне і сістэматызацыя ведаў студэнтаў па беларускай мове, развіццё і ўдасканаленне лагічнага мыслення студэнта, выпрацоўка ўменняў і навыкаў практычнай рэалізацыі атрыманых ведаў у будучай прафесійнай дзейнасці, падрыхтоўка высокаадукаваных спецыялістаў, здольных паспяхова вырашаць праблемы функцыянавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Выданне змяшчае матэрыялы для практычных заняткаў па ўсіх раздзелах названых дысцыплін. Яны дазваляць паглыбіць сістэму ведаў студэнтаў па беларускай мове, азнаёміць іх з працэсамі фарміравання і станаўлення беларускай мовы, засвоіць асноўныя лінгвістычныя паняцці і тэрміны, навучыць выяўляць і аналізаваць моўныя факты, працэсы і з'явы, прывіць навыкі самастойнай працы, павысіць культуру ўласнага маўлення.

У даведніку падаюцца розныя віды разбораў у іх поўнай форме, асобныя кампаненты аналізу моўнай адзінкі з'яўляюцца факультатыўнымі, іх выкананне не абавязковае (у тэксце гэтыя кампаненты пазначаны зорчак*).

Змест даведніка па беларускай мове складзены на аснове літаратуры, змешчанай у спісе выкарыстаных крыніц.

АНАЛІЗ МОЎНЫХ АДЗІНАК

ФАНЕТЫЧНЫ АНАЛІЗ СЛОВА

Асноўныя паняцці фанетыкі: фанетычная транскрыпцыя, фраза, маўленчы такт (сінтагма), фанетычнае слова, гук, галосныя і зычныя гукі, фанетычныя (пазіцыйныя і камбінаторныя) змены гукаў, чаргаванні (пазіцыйныя і гістарычныя) гукаў, склад, складападзел, націск, інтанацыя, фаналогія, фанема.

Метадычныя рэкамендацыі. Фанетычны аналіз патрабуе ад студэнтаў як практычнай, так і належнай тэарэтычнай падрыхтаванасці (напрыклад, ведання тэорый склада і заканамернасцей складападзелу, навуковай класіфікацыі гукаў мовы). Пры фанетычным аналізе неабходна кіравацца метадычным патрабаваннем: праводзіць аналіз «ад гука да літары», г. зн. спачатку выдзеліць гукі ў слове, ахарактарызаваць іх, а потым назваць літары, з дапамогай якіх яны абазначаны.

Парадак аналізу

1. Затранскрыбіраваць слова.
2. Вызначыць колькасць складоў у слове. Ахарактарызаваць кожны склад па першым і апошнім складовым гуку (прыкрыты / непрыкрыты, закрыты / адкрыты). Пры варыянтнасці складападзелу прывесці ўсе варыянты аналізу.
3. Вызначыць націскны склад, ахарактарызаваць націск: рухомы / нерухомы.
4. Ахарактарызаваць кожны гук:
  - Зычны:*
    - паводле ўдзелу голасу і шуму: шумны (глухі / звонкі) / санорны;
    - паводле спосабу ўтварэння: змычны (выбухны) / шчылінны (фрыкатыўны) / змычна-шчылінны (афрыката) / змычна-праходны / вібрант (дрыжачы);
    - паводле месца ўтварэння: губны (губна-губны / губна-зубны); язычны (пярэдняязычны / сярэдняязычны / задняяязычны);
    - паводле цвёрдасці / мяккасці: мяккі, цвёрды, зацвёрдзелы.
  - Галосны:*
    - паводле месца пад'ёму языка (пярэдняга / сярэдняга / задняга рада);
    - паводле ступені пад'ёму языка (верхняга / сярэдняга / ніжняга пад'ёму);
    - паводле ўдзелу губ (лабіялізаваны / нелабіялізаваны);
    - націскны / ненаціскны.
5. Назваць фанетычныя працэсы, якія адбываюцца ў слове (рэдукцыя, асіміляцыя, дысіміляцыя, акамадацыя, эпентэза, дыярэза, кантракцыя).

Узор аналізу

Рэзчык – [рэ-шчык]

У слове два склады: першы – націскны, прыкрыты, адкрыты, другі – ненаціскны, прыкрыты, закрыты. Націск нерухомы.

[р] – зычны, санорны, вібрант (дрыжачы), пярэдняязычны, зацвярдзелы;
[э] – галосны, пярэдняга рада, сярэдняга пад’ёму, нелабіялізаваны, націскны;

[ш] – зычны, шумны, глухі, шчылінны (фрыкатыўны), пярэдняязычны, зацвярдзелы, шыпячы;

[ч] – зычны, шумны, глухі, змычна-шчылінны (афрыката), пярэдняязычны, зацвярдзелы, шыпячы;

[ы] – галосны, сярэдняга рада, верхняга пад’ёму, нелабіялізаваны, ненаціскны;

[к] – зычны, шумны, глухі, змычны (выбухны), заднеязычны, цвёрды.

У слове адбываецца асіміляцыя – прыпадабненне свісцячага да шыпячага.

Яго – [ja-γó]

У слове два склады: першы – ненаціскны, прыкрыты, адкрыты, другі – націскны, прыкрыты, адкрыты. Націск рухомы.

[j] – зычны, санорны, шчылінны (фрыкатыўны), сярэдняязычны, палатальны;

[a] – галосны, сярэдняга рада, ніжняга пад’ёму, нелабіялізаваны, ненаціскны;

[γ] – зычны, шумны, звонкі, шчылінны (фрыкатыўны), заднеязычны, цвёрды;

[o] – галосны, задняга рада, сярэдняга пад’ёму, лабіялізаваны, націскны.

У слове назіраецца якасная рэдукцыя (замена [o] на [a] пасля мяккага зычнага ў першым складзе перад націскам).

Даведачны матэрыял

Запісы пры фанетычным аналізе ажыццяўляюцца ў адпаведнасці з *фанетычнай транскрыпцыяй* (лац. *transcriptio* ‘перапісанне’) – сістэмай пісьма, якая выкарыстоўваецца для дакладнай перадачы гукавога складу слоў якой-небудзь мовы ці яе дыялекту. Кожны гук у транскрыпцыі абазначаецца асобным знакам.

У фанетычнай транскрыпцыі беларускай мовы выкарыстоўваецца большасць літар беларускага алфавіта (акрамя *e, ё, ю, я, ь*), а таксама дадатковыя літары з лацінскага алфавіта і спецыяльныя надрадковыя значкі.

Для абазначэння *галосных гукаў* выкарыстоўваюцца літары *a, o, y, i, ы, э*. У ненаціскным становішчы галосныя [o], [э] пасля цвёрдых зычных вымаўляюцца як [a]: [б^ор] – [барав^ы], [к^олас] – [калас^ы], [р^эчка] – [рачн^ы]. На месцы [o], [э] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [a], які на пісьме абазначаецца літарай *я*: [в[’]о^{сны}] – [в[’]асн^а], [дз[’]энь] – [дз[’]ан[’]о^к]. Правілу якання падпарадкоўваецца вымаўленне часціцы *не* і прыназоўніка *без*: [a] вымаўляецца перад словам з націскам на першым складзе. Напрыклад: *не ведаю* – [н[’]а_в’эдаю], *без рэчаў* – [б[’]аз_рэчаў], але: *не сустрэліся* – [н[’]э_сустрэл[’]іс[’]а], *без аглядкі* – [б[’]эз_агл[’]атк[’]і].

Найбольшыя складанасці пры транскрыпцыі выклікае перадача гук [i], які вымаўляецца па-рознаму ў залежнасці ад пазіцыі ў слове:

[ji]	пад націскам у пачатку спрадвечна беларускіх слоў, пасля галосных у сярэдзіне і на канцы слова, пасля апострафа і мяккага знака, пасля ў (у нескладовага)	[ji]нишы, у выра[ji], во[ji]н, вераб'[ji], у Ль[ji], са-лаў[ji]
[ы]	пасля цвёрдых зычных на стыку слоў і марфем	брат [ы] сястра, аб[ы]-миэлы, пед[ы]нстытут
[i]	у сярэдзіне слова пасля мяккіх зычных, пад націскам у пачатку запазычаных слоў, пасля [z], [к], [х] на стыку слоў, прыстаўны галосны	л[i]пень, [i]мпульс, Віцебск [i] Полацк, [i]льгота
[j]	не пад націскам у пачатку слова; злучнік і, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны	да [j]вана, сястра [j] брат

Літары *e, ё, ю, я* абазначаюць адпаведна гукі [э], [о], [у], [а] і мяккасць папярэдняга зычнага: *песня* – [п'эс'н'а], *вянок* – [в'анок], *лёд* – [л'от], *сюжэ* – [с'ц'ужа]. Гэтыя ж літары ў пачатку слова, пасля галоснай у сярэдзіне ці на канцы слова, а таксама пасля раздзяляльнага мяккага знака, апострафа і зычнага ў абазначаюць два гукі: *e* – [jэ], *ё* – [jo], *ю* – [ju], *я* – [ja]: *ясны* – [jасны], *ёлка* – [jолка], *твае* – [тваjэ], *устаю* – [устаjу], *мільён* – [м'ил'jон], *сям'я* – [с'амjа], *з'езд* – [з'jэст], *здароўе* – [здароўjэ].

Зычныя гукі абазначаюцца адпаведнымі літарамі беларускага алфавіта. Пры запісе слова ў фанетычнай транскрыпцыі неабходна звярнуць увагу на ўжыванне значкоў [z] і [ž]: *дзед* – [z'эт], *джэм* – [žэм]; [γ] і [г]: *гара* – [γарá], *гонта* – [гóнта]; [й] і [j]: *чайка* – [чáйка], *елка* – [jэлка]. Гукі [дз] і [дж] могуць абазначацца двума спосабамі – спалучэннем літар *дж* і *дз* з надрадкавым знакам, які ўказвае на іх злітнае вымаўленне, а таксама лацінскімі літарамі *z* (для *дз*) і *ž* (для *дж*): [z'íва] і [dз'íва], [z'áкавац'] і [dž'áкавац'], [дажджы] і [дажджы́], [žáла] і [джáла].

Фрыкатыўны (шчыпінны) гук *г* абазначаецца грэчаскай літарай [γ] (гама): [γавóрка], [γл'эй], [наγá].

Адпаведны выбухны [z] абазначаецца літарай *г*: [гáнак], [гúз'ік]. Гук [й] абазначаецца лацінскай літарай *j* і ў словах, дзе пішацца *й*, і ў словах, дзе ёсць галосныя *e, ё, ю, я, і*: [jaуó], [γi'стóрыja], [jэжа], [jама], [jорш].

Пры запісе тэксту ў транскрыпцыі і пры фанетычным аналізе неабходна дакладна перадаваць вымаўленне гукаў, якія могуць змяняць сваю якасць у залежнасці ад характару ўплыву суседніх гукаў і ад становішча ў слове (у пачатку, сярэдзіне, канцы). Асноўныя змены зычных гукаў адбываюцца ў наступных выпадках:

1) звонкія	аглушаюцца ў сярэдзіне слова перад глухімі і на канцы слова: <i>з-пад снегу</i> – [спат_сн'эгу], <i>парог</i> – [парóх], <i>бераг</i> – [б'эрах], <i>сцэжка</i> – [с'ц'эшка], <i>дуб</i> – [дúп];
2) глухія	азванчаюцца перад звонкімі: <i>барацьба</i> – [барадз'ба́], <i>носьбіт</i> – [нóз'б'ит], <i>футбол</i> – [фудбóл], <i>просьба</i> – [прóз'ба];

3) шыпячыя	прыпадабняюцца да наступных свісцячых: <i>на кладачы</i> – [на_к_л_а_д_а_ц_ы], <i>на дошчы</i> – [на_д_о_с_ц_ы], <i>сустрэнешся</i> – [су_с_т_р_э_н_’_э_с_’_а];
4) свісцячыя	прыпадабняюцца да наступных шыпячых: <i>зжаць</i> – [ж_а_ц_’], <i>шытак</i> – [ш_ы_т_а_к], <i>пясчаны</i> – [п_’_а_ш_ч_а_н_ы], <i>перавозчык</i> – [п_’_э_р_а_в_о_ш_ч_ы_к];
5) цвёрдыя свісцячыя з і с	змякчаюцца перад мяккімі зычнымі: <i>снег</i> – [с_’_н_’_э_х], <i>свет</i> – [с_’_в_’_э_т], <i>песня</i> – [п_’_э_с_’_н_’_а], <i>смятана</i> – [с_’_м_’_а_т_а_н_а], <i>збіць</i> – [з_’_б_’_і_ц_’], <i>з’ехаць</i> – [з_’_ж_э_а_ц_’]. Не адбываецца змякчэння перад г, к, х: <i>разгінань</i> – [р_а_з_’_і_н_а_ц_’], <i>скінуць</i> – [с_к_’_і_н_у_ц_’], <i>схема</i> – [с_х_’_э_м_а], <i>схіліцца</i> – [с_х_’_і_л_’_і_ц_а];
6) зычныя д і т	перад мяккімі [в’] і [м’] вымаўляюцца як [дз’] і [ц’]: <i>дзверы</i> – [дз_’_в_’_э_ры], <i>подзвіг</i> – [п_о_д_з_’_в_’_і_х], <i>чацвёрты</i> – [ч_а_ц_’_в_’_о_р_т_ы], <i>цвёрды</i> – [ц_’_в_’_о_р_д_ы];
7) спалучэнне дс	вымаўляецца як [ц’]: <i>шведскі</i> – [ш_в_’_э_ц_к_’_і], <i>грамадскі</i> – [г_р_а_м_а_ц_к_’_і];
8) спалучэнні дч, тч	вымаўляюцца як падоўжаны [ч’]: <i>спадчына</i> – [с_п_а_ч_ы_н_а], <i>адчуваць</i> – [а_ч_у_в_а_ц_’], <i>разведчык</i> – [р_а_з_’_в_’_э_ч_ы_к], <i>пераплётчык</i> – [п_’_э_р_а_п_л_’_о_ч_ы_к], <i>падчарка</i> – [п_а_ч_а_р_к_а];
9) спалучэнні дц, тц	вымаўляюцца як падоўжаны [ц’]: <i>на вокладцы</i> – [на_в_о_к_л_а_д_ы], <i>у вопратцы</i> – [у_в_о_п_р_а_ц_ы], <i>ля карытца</i> – [л_’_а_к_а_р_ы_ц_а];
10) спалучэнні зч, сч	вымаўляюцца як [шч]: <i>расказчык</i> – [р_а_с_к_а_ш_ч_ы_к], <i>возчык</i> – [в_о_ш_ч_ы_к], <i>грузчык</i> – [г_р_у_ш_ч_ы_к], <i>перапісчык</i> – [п_’_э_р_а_п_’_і_ш_ч_ы_к];
11) спалучэнне зск	вымаўляецца як [ск]: <i>абхазскі</i> – [а_п_х_а_с_к_’_і], <i>французскі</i> – [ф_р_а_н_ц_у_с_к_’_і], <i>каўказскі</i> – [к_а_ў_к_а_с_к_’_і].

Затранскрыбіраваныя спалучэнні гукаў, словы і тэксты бяруцца ў квадратныя дужкі з абавязковым абазначэннем націску. Вялікія літары і знакі прыпынку (акрамя пыталніка і клічніка) не ўжываюцца. Мяккасць зычных (палаталізацыя) перадаецца знакам (’): [с_’_і_н_’_і], [п_а_с_’_а_р_э_д_з_’_і_н_’_э], [л_’_н_’_а_н_ы]. Падоўжаныя і падвоеныя зычныя абазначаюцца гарызантальнай рысай над літарай (ˉ): [с_’_а_у_о_н_’_а], [в_’_а_с_’_э_л_’_э], [з_б_о_ж_а]. Злітнае вымаўленне перадаецца дужкай паміж літарамі (˘), а фанетычнае слова – лігай (˘).

АРФАГРАФІЧНЫ АНАЛІЗ СЛОВА

Асноўныя паняцці арфаграфіі: арфаграфічны прынцып, фанетычны прынцып, марфалагічны прынцып, арфаграма, апорнае напісанне, арфаграфічнае правіла.

Метадычныя рэкамендацыі. Арфаграфічны аналіз – гэта вызначэнне і тлумачэнне наяўных у слове **арфаграм** (грэч. ortos ‘правільны’, gramma

‘запіс, літара’) – унармаваных (правільных) напісанняў, якія адпавядаюць пэўным арфаграфічным правілам.

Неабходна помніць, што арфаграмы могуць быць толькі ў тых словах, у якіх для перадачы гука ёсць магчымыя графічныя варыянты. Напрыклад, у словах *парта, дом, сын* няма арфаграм. Тут кожнаму гуку адпавядае толькі адна літара, замест яе нельга ўжыць іншыя без змен гучання слова і яго сэнсу. У такіх словах, як *горад, кніжка, Колас*, ёсць арфаграмы (*д, ж, К*), таму што магчыма рознае графічнае абзначэнне гукаў [*т*] (*горад* – [*г’орат*]), [*ш*] (*кніжка* – [*кнішка*]), [*к*] (*Колас* – [*к’олас*]). Выбар аднаго з графічных варыянтаў і класіфікацыя яго як арфаграмы рэгулюецца пэўным правілам: у прыведзеных вышэй словах – правілам напісання звонкіх на канцы слова і перад глухімі ў сярэдзіне слова, а таксама правілам ужывання вялікай літары.

Парадак аналізу

1. Прыводзіцца арфаграфічны запіс слова з абзначэннем націску і падкрэсліваннем арфаграм / арфаграмы.
2. Вызначаецца тып (від) арфаграмы (на якое правіла).
3. Называецца (фармулюецца) правіла напісання арфаграмы. Прыводзяцца прыклады на гэта правіла.
4. Указваецца прынцып напісання (фанетычны, марфалагічны, традыцыйны, дыферэнцыйны).

Узор аналізу

Галубка

1. Арфаграма (*а*) падпарадкоўваецца правілу правапісу галосных пры перадачы акання на пісьме: замена галоснага гука [*о*] гукам [*а*] у ненаціскным становішчы пасля цвёрдага зычнага перадаецца на пісьме: *голуб* – *галубка*; прынцып – фанетычны.

2. Арфаграма (*б*) падпарадкоўваецца правапісу звонкіх і глухіх зычных у сярэдзіне слова: прыпадабненне звонкага зычнага да глухога на пісьме не перадаецца: *галубка* – *галубы*; прынцып – марфалагічны.

Распусціў

1. Арфаграма (*рас*) падпарадкоўваецца правапісу прыставак на *з* (*с*): перад звонкімі зычнымі ў прыстаўках на *з* (*с*) пішацца і вымаўляецца *з*, а перад глухімі – *с*, параўн.: *вязаць, схавіць, расказаць, раздзяліць, бездарожжа, беспамылкова*. Арфаграма заснавана на фанетычным прынцыпе напісання.

2. Арфаграма (*с*) заснавана на адлюстраванні асімілятыўнай мяккасці: асімілятыўная мяккасць зычных *з’* і *с’* на пісьме не перадаецца, параўн.: *адпусціў, песціў, змясціў*. Марфалагічны прынцып напісання.

3. Арфаграма (*ц*) падпарадкоўваецца правапісу зычных *д* і *т*: зычныя *д* і *т* перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*, а таксама перад мяккімі *в’* і *м’* на пісьме абзначваюцца літарамі *дз* і *ц*, параўн.: *плот* – на *плоце*, *мэта* – аб *мэце*, *сад* – у *садзе*, *два* – *дзве*. Арфаграма заснавана на фанетычным прынцыпе напісання.

4. Арфаграма (ў) падпарадкоўваецца правапісу ў нескладовага: ў нескладовае пішацца ў пачатку, сярэдзіне і ў канцы слоў пасля галосных, параўн.: *лісьцяў, прыемная ўсмешка, сяўба*. Арфаграма заснавана на фанетычным прынцыпе напісання.

Даведачны матэрыял

Арфаграфічны аналіз слова садзейнічае больш глыбокаму засваенню арфаграфічных нормаў, свядомай выпрацоўцы навыкаў правапісу, замацаванню пэўных правілаў і тыпаў арфаграм. Так, у слове *загадка* рэалізавана правіла правапісу звонкіх зычных у пазіцыі перад глухімі. Напісанне такіх зычных правяраецца моцнай іх пазіцыяй (звычайна перад галоснымі), параўн. *загадка – загадэчка, загадаць*. Арфаграмай у слове *вясна* з’яўляецца літара *я*, якая (у адпаведнасці з правілам) пішацца на месцы *е, ё* ў першым складзе перад націскам, параўн. *вёсны, вёсен*.

Арфаграмай можа быць не толькі літара, але і злітнае, паўзлітнае і асобнае напісанні слоў, вялікая ці малая літара ў пачатку слова, перанос слова з аднаго радка на другі, графічныя скарачэнні слоў і інш.

У адрозненне ад графікі, арфаграфія мае справу толькі са слабымі пазіцыямі, у якіх гукі змяняюць свае акустычныя ўласцівасці. Узнікае неабходнасць абавязка на пэўнае правіла пры выбары правільнага напісання з шэрагу магчымых.

Напісанні, якія не патрабуюць прымянення арфаграфічных правілаў, называюцца **апорнымі**. Да іх адносяцца:

- абазначэнне націскных галосных: *дом, лес*;
- абазначэнне зычных перад галоснымі і санорнымі: *рака, глобус*;
- абазначэнне на пісьме гуча [j] – перад галоснымі ётавымі літарамі і літарай *й* (і нескладовае) на канцы слова і перад зычнымі: *жняя, трамвай, лейка*;
- напісанне мяккага знака на канцы слоў, перад цвёрдымі зычнымі і для абазначэння [л’]: *гусь, разьба, нельга*.

Сучасны беларускі правапіс грунтуецца на 4-х прынцыпах, асноўныя адрозненні паміж якімі паказаны ў наступнай табліцы:

Прынцып, яго сутнасць	Асноўныя напісанні паводле гэтага прынцыпу
<p>1. Фанетычны – асноўны прынцып беларускага правапісу: гукі на пісьме перадаюцца адпаведна літаратурнаму вымаўленню (“як чуецца, так і пішацца”).</p>	<p>1. Аканне – на месцы <i>о, э</i> пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах пішацца <i>а</i>: <i>рэчка – рака, сэрца – сардэчны</i>.</p> <p>2. Яканне – у першым складзе перад націскам <i>е, ё</i> пераходзяць у <i>я</i>: <i>вёска – вясковы, лес – ляснік</i>.</p> <p>3. Зычныя <i>д, т</i> перад галоснымі <i>е, ё, ю, я і, а</i> таксама перад мяккімі <i>в’ і м’</i> пераходзяць у <i>дз’, ц’</i>: <i>сад – у садзе, самалёт у самалёце</i>.</p>

	<p>4. У прыстаўках на з (с) перад звонкімі зычнымі пішацца і вымаўляецца з, а перад глухімі – с: <i>празмерны, разбагацець, без’языкі</i>.</p> <p>5. Зычныя гукі [л’], [з’], [с’] [дз’], [ц’], [н’], [ч], [ж], [ш] у становішчы паміж галоснымі вымаўляюцца падоўжана і на пісьме абазначаюцца дзвюма літарамі: <i>галлэ, маззю, двукоссе, судозя, жыццё, ноччу, падарожжа, узвышша</i>.</p> <p>6. Каранёвыя к, т, ч, ц на пісьме перадаюцца літарай ц: <i>казак – казацкі, Дрысвяты – дрысвяцкі, Карэлічы – карэліцкі, шавец – шавецкі</i>.</p>
<p>2. Марфалагічны (фанематычны) прынцып патрабуе аднолькавай (аднастайнай) перадачы на пісьме марфем і іх частак незалежна ад іх вымаўлення ў розных фанетычных пазіцыях.</p>	<p>1. Нязменна (незалежна ад вымаўлення) пішуцца звонкія зычныя на канцы слова і ў сярэдзіне перад глухімі, глухія перад звонкімі, шыпячыя перад свіспячымі, прыстаўкі і прыназоўнікі на д і б: <i>горад, адпусціць, вятры, возьмеіся падбегчы, беспамылковы</i>.</p> <p>2. Асімілятыўная мяккасць зычных на пісьме не перадаецца: <i>смах, снег, спіць</i>.</p> <p>3. Зычныя д, т, ч у спалучэнні з ц пішуцца нязменна: <i>у лодцы, у хатцы, у лыжачцы</i>.</p> <p>4. Каранёвыя зычныя з, ж, ш, а таксама г, х, якія чаргуюцца з ж ш перад суфіксам ск у географічных назвах пішуцца нязменна: <i>каўказскі, пражскі, чэшскі, выбаргскі, казахскі</i>.</p> <p>5. У прыназоўніку без і часціцы не пішацца е: <i>без слоў, не мог</i>.</p>
<p>3. Традыцыйныя (гістарычныя) напісанні перадаюцца па традыцыі, хаця яны супярэчаць фанетычнаму і марфалагічнаму прынцыпам.</p>	<p>1. Вялікая літара ў назвах міжнародных арганізацый, дакументах міжнароднага значэння: <i>Міжнародны суд Арганізацыі Аб’яднаных Нацый, Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека</i>.</p> <p>2. Напісанні літары е ў першым складзе перад націскам у іншамоўных словах: <i>пербн, метрб, семэстр, бетбн, берэт</i> і інш.</p>

<p>4. Дыферэнцыяльныя напісанні па-трабуюць размежавання аднолькавых па гучанні слоў.</p>	<p>1. Напісанне вялікай і малой літар у агульных і ўласных назоўніках: <i>танк – Танк, раман – Раман</i>.</p> <p>2. Напісанне некаторых слоў разам, праз дэфіс і асобна: <i>паўгорада і паў-Мазыра, сарвігалава і перакаці-поле, высокаадукаваны і радасна-насяражаны</i>.</p> <p>3. Размежаванне канчаткаў творнага склону ў аднолькавых прозвішчах і геаграфічных назвах: з <i>Барысавым – пад Барысавам, з Петрыкавым – пад Петрыкавам</i>.</p>
--	--

ЛЕКСІЧНЫ АНАЛІЗ СЛОВА

Асноўныя паняцці лексікалогіі: слова, значэнні слова, мнагазначнасць слова, амонім, паронім, сінонім, антонім, спрадвечна беларуская лексіка, запазычаная лексіка, агульнаўжывальная лексіка, лексіка абмежаванага ўжывання (дыялектная, спецыяльная, жаргонная), нейтральная лексіка, стылістычна афарбаваная лексіка (кніжная, гутарковая), актыўная і пасіўная лексіка (гістарызмы, архаізмы, неалагізмы, аказіяналізмы).

Метадычныя рэкамендацыі. Неабходна правільна і дакладна вызначыць лексічнае значэнне слова, ахарактарызаваць лексічную адзінку і паказаць семантычную своеасаблівасць кожнага слова; выявіць сістэмныя сувязі лексічных адзінак; высветліць паходжанне, асаблівасці ўжывання і стылістычную прыналежнасць.

Сэнсавая характарыстыка слова прадугледжвае выяўленне ўласцівых яму значэнняў, а таксама вызначэнне лексічнага значэння і яго тыпаў у кантэксце. Для вытлумачэння сэнсу слова існуюць розныя спосабы, выбар якіх залежыць ад структуры слова (вытворнае ці невытворнае) і ад тыпу яго лексічнага значэння (канкрэтнае ці абстрактнае). Напрыклад, пры тлумачэнні невытворнага слова, як правіла, выкарыстоўваецца апісальны спосаб – лагічнае вызначэнне сэнсу слова з указаннем істотных прымет прадмета, з’явы, дзеяння і г. д. (*восень – пара года паміж летам і зімою*). Значэнне вытворнага слова, як правіла, раскрываецца словаўтваральным спосабам – шляхам устаўлення словаўтваральных адносін яго з тым словам, ад якога яно ўтворана (*бялець – станавіцца белым*).

Пры выяўленні лексіка-семантычных сувязей слова неабходна падабраць да яго (калі можна) сінонімы і антонімы.

Парадак аналізу

Аналіз слова ў тэксе	Аналіз слова па-за кантэкстам
<p>1. Адзначыць наяўнасць / адсутнасць варыянтаў формы слова (акцэнталагічных, марфалагічных).</p> <p>2. Вызначыць лексічнае значэнне слова:</p> <ul style="list-style-type: none"> • слова адназначнае / мнагазначнае (калі слова мнагазначнае, прывесці іншыя значэнні); • значэнне прамое / пераноснае (для пераноснага значэння вызначыць від пераносу – метафара, метанімія, сінекдаха); • свабоднае / несвабоднае (фразеалагічна звязанае / сінтаксічна абумоўленае); • матываванае / нематываванае. 	<p>2. Выпісаць са слоўніка прамыя і пераносныя значэнні слова. Ахарактарызаваць кожнае з гэтых значэнняў:</p> <ul style="list-style-type: none"> • прамое / пераноснае (для пераносных вызначыць від пераносу); • стылістычна афарбаванае / нейтральнае.
<p>3. Высветліць паходжанне слова: спрадвечна беларускае (індаеўрапейскае, агульнаславянскае / усходнеславянскае / уласна беларускае) / запазычанае (назваць прыкметы іншамоўнасці).</p> <p>4. Прывесці і размежаваць магчымыя амонімы і паронімы.</p> <p>5. Падабраць сінонімы і антонімы да слова.</p> <p>6. Вызначыць прыналежнасць да актыўнай / пасіўнай лексікі. Вызначыць разрад пасіўнай лексікі (гістарызм / архаізм / неалагізм).</p> <p>7. Ахарактарызаваць сферу выкарыстання слова: агульнаўжывальнае / абмежаванага ўжывання (спецыяльнае (тэрміналагічнае / прафесійнае) / дыялектнае / жаргоннае).</p> <p>8. Акрэсліць стылістычны разрад слова: нейтральнае / стылістычна афарбаванае (кніжнае / гутарковае).</p>	

Узор аналізу

Хрысця не ведае нат, ці паспела яна задрамаць, ці не спрасоння ўчула: «Анёлак, ты спіш?» (В. Адамчык).

Анёлак – ‘ласкавы зварот да каго-небудзь’, слова мнагазначнае, прамое значэнне ‘ў рэлігійных уяўленнях: звышнатуральная істота, служыцель Бога і яго пасланец да людзей’; слова ўжыта з пераносным значэннем, метафара, сінтаксічна звязанае, нематываванае. Запазычанае (этымалагічнае [a] ў пачатку слова). Не мае амонімаў і паронімаў. Не мае сінонімаў і антонімаў. Адносіцца да актыўнай лексікі. Агульнаўжывальнае. Стылістычна афарбаванае (гутарковае, ласкальнае).

Між сялян пайшла глухая гаворка, у якой чулася нейкая трывога (Я. Колас).

Глухая – ‘затоеная, невыразная’, слова мнагазначнае, прамое значэнне ‘пазбаўленая слыху’, слова ўжыта з пераносным значэннем, метафара,

свабоднае, матываванае. Спрадвечна беларускае (агульнаславянскае). Агульнаўжывальнае. Адносіцца да актыўнай лексікі. Магчымыя сінонімы – сакрэтная, затоеная, антонімы – выразная, ясная, дакладная. Стылістычна нейтральнае.

Жаваранак – слова мае варыянты – *жаўранак*, *жаўрук*. Слова адназначнае, мае прамое значэнне – ‘невялікая пеўчая птушка атрада вераб’іных, якая водзіцца пераважна на полі’. Спрадвечна беларускае (усходнеславянскае). Агульнаўжывальнае. Адносіцца да актыўнай лексікі. Не мае амонімаў і паронімаў. Не мае сінонімаў і антонімаў. Стылістычна нейтральнае.

Даведачны матэрыял

Лексічны аналіз уключае:

- семантычную характарыстыку (сэнсавая структура слова);
- уласна лексічную характарыстыку – апісанне слова ў сувязі з іншымі словамі (сінанімія, антанімія);
- стылістычную характарыстыку.

Матэрыялам для аналізу могуць з’яўляцца як асобныя словы, так і невялікія тэксты. Таму вылучаюць два падыходы да лексічнага аналізу – *словацэнтрычны* (даследуецца слоўнікавы артыкул) і *тэкстацэнтрычны* (апісваецца слова ў пэўным кантэксце). Пры кожным падыходзе па-рознаму характарызуецца прыкметы слова.

На практычных занятках па сучаснай беларускай мове найбольш пашыраным з’яўляецца лексічны аналіз слова, ужытага ў пэўным кантэксце (тэкстацэнтрычны лексічны аналіз). Пры такім аналізе вызначаецца і акрэсліваецца значэнне, з якім слова ўжыта ў сказе: *Смачна спала вёска пасля цяжкай працы летняга дня* (З. Бядуля); *смачна* – пераноснае ‘прыемна, лёгка, па душы’, *вёска* – ‘жыхары вёскі’, *дзень* – ‘частка сутак, час ад усходу да заходу сонца, ад раніцы да вечара’.

Пры выкананні лексічнага аналізу неабходна карыстацца рознымі тыпамі слоўнікаў. Для характарыстыкі значэння і яго тыпу (прамае / пераноснае) трэба звяртацца да «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы». Гэты слоўнік змяшчае інфармацыю і пра прыналежнасць слова да актыўнай ці пасіўнай лексікі (паметай *уст.* – устарэлае абазначаны гістарызмы і архаізмы), сферу ўжывання слова (паметы *абл.* – абласное, *спец.* – спецыяльнае), стылістычную дыферэнцыяцыю лексікі (паметы *разм.* – размоўнае, *гут.* – гутарковае, *прастам.* – прастамоўнае, *кніжн.* – кніжнае, *паэт.* – паэтычнае ўказваюць на функцыянальную афарбоўку; *высок.* – высокае, *ласк.* – ласкальнае, *груб.* – грубае, *пагард.* – пагардлівае, *зневаж.* – зневажальнае, *іран.* – іранічнае – на эмацыяльна-экспрэсіўную).

Пры самастойным акрэсленні значэння слова трэба памятаць, што існуюць розныя тыпы азначэнняў (дэфініцыі):

- лаканічная фармулёўка рэальнага значэння. Звычайна спачатку фармулюецца родавая прыналежнасць з’явы, прадмета, дзеяння, потым вылучаюцца відавныя адрозненні: *фарба* – ‘рэчыва, што надае той ці іншы колер прадметам, якія яно пакрывае або насычае’;

- раскрыццё значэння словаўтваральнай асновы і афіксаў: *надуманасць* – ‘уласцівасць надуманага’;

- сінанімічны рад: *мінуцца* – ‘прайсці, скончыцца’.

Адно са складаных пытанняў лексічнага аналізу – вызначэнне паходжання слова. Першае, што трэба зрабіць, – размежаваць спрадвечна беларускія і запазычаныя словы. Пры гэтым трэба кіравацца шэрагам прыкмет, якія дазваляюць вызначыць іншамоўнае паходжанне лексічнай адзінкі:

- нязменнасць назоўнікаў: *табло, рэферы, кафэ, дэкальтэ*;
- захаванне націску на пэўным складзе: *батальён, партэр, жэтон*;
- наяўнасць у слове гука [ф]: *фізіка, фтор, нафталін, фактар*;
- наяўнасць этымалагічна пачатковых гукаў [а], [э], [о]: *аршын, армяк, эра, эпоха, ода, опера*;
- спалучэнні пачатковых галосных *аа, ау, аэ: аазіс, аул, аэрадром*;
- наяўнасць нехарактэрных для беларускай мовы спалучэнняў галосных гукаў: *ідэал, дуэт, бібліятэка, геаграфія, кансіліум, дыяспара*;
- спалучэнняў *ге, ке, хе: агент, схема*;
- спалучэнняў *бю, вю, кю, мя, тю, фю* ў корані слова: *бюро, рэвю, кювет, капюшон, фюзеляж*;
- спалучэнняў *дэ, ды, тэ, ты: дэтэктыў, дывідэнт, дыван, тыгр*;
- спалучэнні зычных *кс, пс, мп, мв, дл, тл, шп, шт: лексіка, псіхіка, сімптом, сімвал, тлусты, рыдлёўка, шпіталь, штанга*.

Найбольш дакладную інфармацыю пра паходжанне слова даюць этымалагічныя слоўнікі або слоўнікі іншамоўных слоў. Вызначыць групу спрадвечна беларускай лексікі (індаеўрапейская, агульнаславянская, усходнеславянская, уласна беларуская) дапаможа этымалагічны слоўнік.

Назваць паронімы і вызначыць іх значэнне, падабраць сінанімы і антонімы да слова дапамогуць адпаведныя слоўнікі – сінанімаў, антонімаў, паронімаў.

АНАЛІЗ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Асноўныя паняцці фразеалогіі: фразеалагізм, прыфраземнае слова, фразеалагічныя зрашчэнні, адзінствы, злучэнні і выразы, фразеалагічныя сінанімы, антонімы і амонімы, мнагазначнасць фразеалагізмаў, варыянтнасць фразеалагізмаў, прыказкі, крылатыя выразы, перыфразы.

Парадак аналізу

1. Вызначыць значэнне фразеалагізма (фраземы). Назваць адназначнай ці мнагазначнай з’яўляецца фразема.

2. Паказаць варыянты фразеалагізма. Выявіць факультатыўныя кампаненты фраземы.
3. Падабраць сінанімічныя і антанімічныя фраземы.
4. Вызначыць тып фразеалагізма:
  - паводле семантычнай злітнасці: зрашчэнне / адзінства / злучэнне;
  - паводле структуры: судносны са словазлучэннем / спалучэннем слоў / сказам;
  - паводле адпаведнасці пэўнай часціны мовы: назоўнікавы / прыметнікавы / дзеяслоўны / прыслоўны / займеннікавы / выклічнікавы.
5. Даць стылістычную характарыстыку: міжстылёвы / гутарковы / кніжны.
6. Вызначыць крыніцу паходжання: спрадвечна беларускі (агульнаславянскі / агульнаўсходнеславянскі / уласна беларускі) / запазычаны / калька.
7. Аднавіць унутраную форму фразеалагізма.

Узор аналізу

Я ламаў галаву над усёй гэтай чартаўшчынай, але нічога не мог прыдумаць (У. Караткевіч).

Ламаць галаву – ‘напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-небудзь’, фразеалагізм адназначны. Варыянты формы: *ламаць (паламаць) сабе галаву (галавы)*. Сінанімы: *круціць мазгі, сушыць галаву*. Фразеалагічнае адзінства, суадносны са словазлучэннем, дзеяслоўны. Гутарковы. Калька з нямецкай мовы. У аснове фраземы – нерэальны вобраз, у якім актывізуецца значэнне слова *галава* ‘мозг як орган мыслення’.

Даведачны матэрыял

Пры фразеалагічным аналізе характарызуюцца як асобныя фразеалагізмы, так і фраземы, ужытыя ў кантэксце. Пры аналізе мэтазгодна карыстацца фразеалагічным слоўнікам беларускай мовы, дзе падаецца значэнне фразеалагізма, адзначаюцца варыянты фраземы і акрэсліваецца яе стылістычная характарыстыка.

Варыянтнасць фразеалагізма – гэта магчымасць яго ўжывання ў зменным выглядзе. Пры гэтым фразема не губляе ні значэння, ні ацэнчанасці: *за розум узяцца – за галаву ўзяцца, вачэй не адвесці – вачэй не адарваць*. Фразеалагізмы могуць адрознівацца кампанентамі: *браць да душы – браць да сэрца*, граматычнай формай кампанентаў: *з глузду з’ехаць – з глуздóў з’ехаць*, структурай: *браць да галавы – браць у галаву*, націскам: *калóm стаяць – кóлам стаяць*.

У адрозненне ад слоў, фразеалагізмы запазычваюцца толькі з роднасных моў. Запазычаныя фразеалагізмы маюць тую граматычную структуру і кампанентны склад, што і ў мове-крыніцы. У беларускай фразеалогіі ёсць запазычанні з царкоўнаславянскай (*альфа і амега, блудны сын*), рускай (*хадзіць на задніх лапках, ні вашым ні нашым*), польскай (*даць дыхту, збіваць з трыпу*) і ўкраінскай (*даць гарбуз, збівацца з панталыку*) моў.

Калькі – гэта копіі іншамоўных выказаў, кампаненты якіх перакладаюцца сэнсавымі адпаведнікамі: *рабіць з мухі слана, праваліцца скрозь зямлю* (калькі з грэчаскай мовы), *залатая сярэдзіна, ва векі вякоў* (калькі з лацінскай мовы), *бура ў шклянцы вады, купляць ката ў мяшку* (калькі з французскай мовы). Вызначыць паходжанне фраземы дапаможа «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў».

Унутраная форма фразеалагізма – гэта яго першапачатковае значэнне, якое выцякае з сумы рэальных значэнняў слоў-кампанентаў. Унутраная форма ў адных фразеалагізмах празрыстая і зразумелая ўсім носьбітам мовы. Іншыя адзінкі валодаюць зацемненай унутранай формай, і раскрыць яе могуць толькі спецыялісты.

Выразная ўнутраная форма звычайна ёсць у тых фразем, якія маюць у сучаснай беларускай мове адпаведнікі сярод свабодных спалучэнняў слоў: *вастрыць зубы, рукі чэшуцца*. Для выяўлення ўнутранай формы фразеалагізмаў трэба звяртацца да этымалагічнага слоўніка, навуковых прац па фразеалогіі, нярэдка ўнутраная форма фразем разглядаецца ў навуковых і навукова-папулярных выданнях.

МАРФЕМНЫ АНАЛІЗ СЛОВА

Асноўныя паняцці марфемікі: марфема, аснова, канчатак, корань, афіксы (прыстаўка, суфікс, постфікс, інтэрфікс).

Метадычныя рэкамендацыі. Неабходна памятаць, што марфемы ў слове выдзяляюцца шляхам падбору і параўнання аднакаранёвых і аднаструктурных слоў. Напрыклад, параўнанне слова *прыдарожны*, з аднаго боку, з аднакарэннымі словамі *бездарож, здарожыцца, дарожны, дарога* і, з другога – з аднаструктурнымі *прыазёрны, прывакзальны, прысядзібны* дае падставу выдзеліць у ім наступныя марфемы: корань *-дарож-*, суфікс *-н-*, прыстаўку *пры-*, канчатак *-ы*.

Пры марфемным аналізе неабходна ўлічваць, да якой часціны мовы адносіцца слова, зменнае яно ці нязменнае. Напрыклад, марфема *-ам* у назоўніку *вечарам* з’яўляецца канчаткам (*Дзеці любуюцца летнім вечарам*), а ў прыслоўі *вечарам* – суфіксам (*Брат прыехаў вечарам*). Слова службовых часцін мовы, за выключэннем вытворных, і выклічнікі на марфемы не падзяляюцца.

Парадак аналізу

1. Вызначыць часціну мовы, да якой адносіцца слова, запісаць слова ў пачатковай форме і яго лексічнае значэнне па тлумачальным слоўніку беларускай мовы. Назваць: зменная / нязменная.

2. Для зменнага слова вызначыць канчатак, устанавіць граматычнае значэнне канчатка.

3. Выдзеліць аснову слова, вызначыць тып асновы – простая / складаная, вытворная / невытворная, перарывістая / непарывістая.

4. Выдзеліць карань слова, вызначыць яго тып – свабодны / звязаны, падабраць аднакаранёвыя словы, паказаць варыянты караня.

5. Выдзеліць афіксы (прыстаўка, суфікс, постфікс, інтэрфікс).
Вызначыць іх ролю ў слове – словаўтваральныя / формаўтваральныя.

6. Графічна абазначыць марфемную будову слова.

7. Назваць гістарычныя працэсы, якія адбыліся ў слове: апрошчанне / перараскладанне / ускладненне.

Узор аналізу

Светлая, зялёная раница ў парку. Сустракаю малога з *канькамі* і *торбачкай* цераз плячо (Я. Брыль).

Сустракаю – дзеяслоў, ужыты ў асабовай форме, пачатковая форма *сустракаць* ‘трапляцца, надарацца; бываць’, зменнае слова. Канчатак -у абазначае адзіночны лік, 1 асобу, цяперашні час, незакончанае трыванне, абвесны лад. Аснова *сустракаj* (у аснове цяперашняга часу гук [j] з’яўляецца нарашчэннем (параўн. з асновай інфінітыва *сустрака-*) і не разглядаецца як асобная марфема), простая, вытворная, непарывістая. Карань -*стра-*, звязаны, аднакаранёвыя словы – *сустрэча*, *сустрэць*, варыянт караня -*стрэ-*. Прыстаўка *су-*, словаўтваральная, абазначае сумеснасць дзеяння. Суфікс -*к-* формаўтваральны, утварае форму незакончанага трывання дзеяслова; суфікс -*а-* словаўтваральны.

Канькамі – назоўнік, пачатковая форма *канькі* ‘вузкія сталёвыя палазкі, якія прымацоўваюцца да абутку для катання на лёдзе’, зменнае слова. Канчатак -*амі*, абазначае множны лік, творны склон. Аснова *каньк-*, простая, невытворная, непарывістая. Карань -*каньк-*, свабодны. Гістарычны падзел на марфемы *кань-к-і*, апрошчанне.

Даведачны матэрыял

Найменшай структурнай часткай слова, якая выражае пэўнае лексічнае ці граматычнае значэнне, з’яўляецца *марфема* (грэч. *morphe* ‘форма’). Да марфем адносяць карань і афіксы (лац. *affixus* ‘прымацаваны’). Сярод афіксаў вылучаюцца прыстаўка (або прэфікс), суфікс, канчатак (або флексія, постфікс і інтэрфікс).

Марфемны аналіз трэба пачынаць з канца слова – з вызначэння канчатка. У самую апошнюю чаргу вылучаюцца суфіксы. Пры вызначэнні структуры слова трэба арыентавацца на яго словаўтваральныя сувязі, напрыклад, пры вызначэнні суфіксаў у слове *садоўнік*, трэба ўгадаць, што слова ўтворана ад слова *садовы* пры дапамозе суфікса -*нік-* (суфікс мае значэнне асобы: *агароднік*, *наезнік*), а слова *садовы* – ад слова *сад* пры дапамозе суфікса -*ов-* (суфікс мае значэнне прыметы: *вясковы*, *лазовы*). Такім чынам, у складзе слова вылучаем два суфіксы: -*ов-* і -*нік-*.

Пры марфемным аналізе могуць сустракацца нулявыя марфемы – матэрыяльна не выражаныя канчаткі і, радзей, суфіксы.

Нулявы канчатак вылучаецца ў зменных часцінах мовы ў некаторых граматычных формах:

- у назоўным склоне назоўнікаў адзіночнага ліку мужчынскага роду 2 скланення (у неадушаўлёных назоўнікаў і ў вінавальным склоне): *дывасек*□, *свет*□;
- у назоўным і вінавальным склонах назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку 3 скланення: *плынь*□, *глуш*□;
- у форме роднага склону множнага ліку назоўнікаў: *грамадзян*□, *рук*□, *балот*□;
- у форме назоўнага склону мужчынскага роду адзіночнага ліку прыналежаўных прыметнікаў: *прадзедаў*□, *сястрын*□;
- у кароткай форме прыметнікаў мужчынскага роду: *весел*□, *молад*□;
- у назоўным склоне некаторых асабовых займеннікаў: *я*□, *ты*□, *ён*□;
- у назоўным склоне прыналежаўных, азначальных і пыталых займеннікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку: *мой*□, *сам*□, *чый*□;
- у назоўным і вінавальным склонах колькасных лічэбнікаў: *адзін*□, *пяць*□, *пяць*□*дзясят*□, *мільён*□;
- у дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку: *пайшоў*□, *запісаў*□;
- у дзеясловах загаднага ладу з асновай на зычны: *рэж*□, *сып*□, *глянь*□.

Нулявы канчатак – паказчык граматычнай формы. Не маюць канчаткаў толькі нязменныя часціны мовы – прыслоўі, нязменныя формы дзеяслова (інфінітыў і дзеепрыслоўе), нескланяльныя назоўнікі і прыметнікі, безасабова-прэдыкатыўныя словы: *падоўгу*, *думаючы*, *бегчы*, *кенгуру*, *бардо*, *прывольна*.

Нулявыя суфіксы (∅) вызначаюцца:

- у назоўніках, утвораных ад дзеясловаў або прыметнікаў бяссуфіксным спосабам: *падзяк*∅*а* (ад *падзякаваць*), *палёт*∅□ (ад *паляцець*), *ціш*∅□ (ад *ціхі*);
- у назоўніках з падаўжэннем каранёвага зычнага, у якіх *-j-* быў асіміляваны папярэднім зычным: *вяселле*∅, *суддз*∅*я*;
- у адносных і прыналежаўных прыметніках, утвораных ад назоўнікаў і дзеясловаў: *воўч*∅*ы* (ад *воўк*), *прахож*∅*ы* (ад *праходзіць*);
- у парадкавых лічэбніках: *пят*∅*ы* (ад *пяць*), *сот*∅*ы* (ад *сто*);
- у дзеясловах прошлага часу з асновай на *б*, *п*, *г*, *к*, *х*, *з*, *с*, *р*: *згроб*∅, *прыліп*∅, *уцёк*∅, *залез*∅, *нёс*∅;
- у некаторых прыслоўях: *наперад*∅, *уміг*∅, *наперабой*∅, *зноў*∅.

Падбіраючы роднасныя словы, трэба памятаць, што карань павінен перадаваць асноўнае значэнне аднакаранёвых слоў, таму, напрыклад, не з’яўляюцца аднакаранёвымі словы *граф* – *графіць*, *дамашні* – *дамскі*.

Пры марфемным аналізе трэба ўлічваць, што гукавы склад марфемы і яе графічнае абазначэнне не заўсёды супадаюць. Так, словы *студыя*, *аварыя* маюць корань *студыj-*, *аварыj-*, а ў словах *звяр'ё*, *надвор'е* ёсць суфікс *-j-*: *звяр[j]ё*, *надвор[j]е*.

Пры ўзнікненні цяжкасцей пры вызначэнні марфемнай будовы слова трэба звяртацца да марфемных слоўнікаў беларускай мовы, у якіх адзначаны змены ў марфемным складзе слова.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ

Асноўныя паняцці словаўтварэння: вытворнае слова, утваральная аснова, словаўтваральная аснова, словаўтваральны фармант, словаўтваральны ланцужок, словаўтваральнае гняздо, словаўтваральны тып, словаўтваральны спосаб.

Метадычныя рэкамендацыі. Пры словаўтваральным аналізе неабходна вызначыць аснову, ад якой непасрэдна ўтварылася слова, словаўтваральны фармант і спосаб словаўтварэння, трэба размяжоўваць паняцці “вытворная-невыворная аснова” і “вытворнае-невыворнае слова”. Напрыклад, словы *блакіт*, *скрып* маюць невыворную аснову, але самі словы вытворныя: першае ўтварылася бязафіксным спосабам ад прыметніка *блакітны*, другое – ад дзеяслова *скрыпець*. Такія словы, як *кнікаць*, *вучыць* невыворныя, але маюць вытворную аснову, якая, апрача каранёў *кнік-*, *вуч-*, уключае суфіксы асновы інфінітыва *-а-*, *-ы-* і спецыяльны інфінітыўны суфікс *-ць*.

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы. Вызначыць лексічнае значэнне слова.
2. Вызначыць – вытворнае / невыворнае, матываванае / нематываванае.
3. Вызначыць словаўтваральную базу вытворнага слова – аснова слова, слова, спалучэнне слоў, словазлучэнне. Параўнаць будову вытворнага і ўтваральнага слова, выдзеліць ва ўтваральным слове ўтваральную аснову.
4. Выдзеліць словаўтваральны фармант.
5. Вызначыць спосаб утварэння слова. Для асобных спосабаў (марфалагічна-сінтаксічны, абрэвіяцыя) удакладніць падтып.
6. Зрабіць графічную схему ўтварэння слова.
7. Узнавіць увесь словаўтваральны ланцужок.

Узор аналізу

Узмор'е – назоўнік, ‘марское ўзбярэжжа’. Слова вытворнае, матываванае. Утвараецца ад слова *мора*, утваральная аснова *-мор-*. Словаўтваральныя фарманты прыстаўка *уз-* і суфікс *-j-*. Спосаб утварэння – марфемны, афіксальны, прыставачна-суфіксальны: *узморjе* ← *мора*.

Малацьбіт – назоўнік, ‘той, хто малоціць’. Слова вытворнае, матываванае. Утвараецца ад слова *малацьба*, утваральная аснова *-малацьб-*. Словаўтваральны фармант – суфікс *-іт-*. Спосаб утварэння – марфемны, афіксальны, суфіксальны: *малацьбіт* ← *малацьба* ← *малаціць*.

Даведачны матэрыял

У адрозненне ад марфемнага, словаўтваральны аналіз не патрабуе паказу ўсіх марфем, з якіх складаецца слова. Неабходна вызначыць толькі ўтваральную аснову (базу) і словаўтваральны фармант, з дапамогай якога ўтварылася слова.

Пры марфемным і словаўтваральным аналізе падзел на структурныя часткі можа не супадаць: напрыклад, пры марфемным аналізе ў слове *расстанне* вылучаюцца прыстаўка *рас-* і суфікс *-нн-*. Пры словаўтваральным аналізе вылучаецца толькі суфікс *-нн-*, які далучаецца да ўтваральнай асновы слова *расстацца*.

Словаўтваральны аналіз праводзіцца шляхам супастаўлення двух аднакаранёвых слоў, звязаных паміж сабой як утваральнае і вытворнае: *недасол* ← *недасаліць*, *бяскрайні* ← *край*.

Вытворнае слова ў параўнанні з утваральным звычайна мае больш марфем, яго значэнне матывуецца значэннем утваральнай асновы. З улікам гэтага можна вызначыць, якое з двух аднакаранёвых слоў трэба лічыць утваральным, а якое – утвораным ад яго. Вызначыць, як адбылося словаўтварэнне, можна і пры дапамозе тлумачальнага слоўніка.

Пры словаўтваральным аналізе неабходна ўлічваць, што далучэнне словаўтваральных сродкаў да асновы можа выклікаць пэўныя змены ў слове:

- чаргаванне гукаў: *вада* – *вадзяны*, *помста* – *помсціць*, *мука* – *мучны*, *мех* – *мяшок*, *дарога* – *дарожны*;
- сцяжэнне зычных: *лейбарыст* + *-ск-(і)* = *лейбарыцкі*, *невук* + *-ств-(а)* = *невуцтва*, *ткач* + *-ск-(і)* = *ткацкі*, *уласнік* + *-ск-(і)* = *уласніцкі*;
- выпадзенне гукаў: *прыгожы* + *-ств-(а)* = *прыгоства*, *косць* + *-н-(ы)* = *косны*;
- накладванне гукаў ці марфем: *папуас* + *-ск-(і)* = *папуаскі*, *таварыш* + *-ск-(і)* = *таварыскі*, *беларус* + *-ск-(і)* = *беларускі*, *Мінск* + *-ск-(і)* = *мінскі*;
- пакарачэнне асновы: *Навагруд/ак/* + *-ск-(і)* = *навагрудскі*, *скрыт/к/а* + *-ач* = *скрытач*.

Найбольшую складанасць пры словаўтваральным аналізе выклікае пошук утваральнай асновы. Неабходна паставіць слова ў пачатковую форму, знайсці аднакаранёвае слова, якое будзе адрознівацца мінімальнай колькасцю марфем ад вытворнага з улікам лексічнага значэння: так, прыметнік *лесопаркавы* ўтвораны ад назоўніка *лесопарк* пры дапамозе суфікса *-ав-*.

Пры словаўтваральным аналізе запазычанняў, як правіла, не выклікаюць складанасцей толькі поўнаасцю засвоеныя словы, што ўключаны ў агульную дэрывацыйную сістэму старабеларускай мовы. Усе астатнія запазычання патрабуюць, на наш погляд, індывідуальнага падыходу. У кожным канкрэтным выпадку прыходзіцца ўлічваць:

- наяўнасць, ужыванне ў старабеларускай мове непасрэдна ўтваральнага слова;

• магчымасць выкарыстання той або іншай дэрывацыйнай мадэлі для ўтварэння новых слоў на ўласна беларускім моўным матэрыяле.

Пры правядзенні словаўтваральнага аналізу варта звяртацца да словаўтваральных слоўнікаў.

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ НАЗОЎНІКА

Асноўныя паняцці назоўніка: граматычныя катэгорыі (род, лік, склон), сінтаксічная функцыя, лексіка-граматычныя разрады (агульныя і ўласныя, канкрэтныя і абстрактныя, адушаўленыя і неадушаўленыя, рэчыўныя, зборныя), тыпы скланення (I, II, III, рознаскланяльныя, нескланяльныя), асноўныя спосабы ўтварэння.

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (назоўны склон, адзіночны лік).
3. Адзначыць, да якой лексіка-семантычнай групы адносіцца слова: назва канкрэтнага прадмета, асобы, жывёлы ці літушкі, з’явы прыроды, грамадскай з’явы, абстрактна-разумовага паняцця, рэчыва, стану, апрадмечанага дзеяння, апрадмечанай якасці, уласцівасці і інш.
4. Адзначыць лексіка-граматычную катэгорыю назоўніка:
  - канкрэтны / абстрактны;
  - агульны / уласны;
  - адушаўлены / неадушаўлены;
  - асабовы / неасабовы;
  - зборны / рэчыўны / адзінкавы.
5. Вызначыць граматычныя катэгорыі назоўніка:
  - род: мужчынскі / жаночы / ніякі / агульны / не мае роду;
  - лік: адзіночны / множны / толькі адзіночны / толькі множны;
  - склон, назваць значэнне склону.
6. Вызначыць тып асновы: на цвёрды / мяккі / зацвярдзелы / заднеязычны зычны.
7. Назваць, да якога скланення адносіцца назоўнік: 1-е / 2-е / 3-е / рознаскланяльны / нескланяльны.
8. Вызначыць спосаб утварэння назоўніка.
9. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор аналізу

Дняпро цячэ між высокіх берагоў спакойна і ўпэўнена, вымываючы з-пад адхонаў пясок, адкрываючы часам для вачэй чалавечых тое, што сам жа раней схаваў ад іх... (У. Караткевіч).

Дняпро – назоўнік, пачатковая форма – *Дняпро*, назва ракі, канкрэтны, уласны, неадушаўлены, мужчынскага роду, адзіночналікавы, у назоўным склоне, абазначае суб’ект дзеяння, аснова на зацвярдзелы, адносіцца да 2-га скланення, невытворны, у сказе выконвае функцыю дзейніка.

(*Між*) *берагоў* – назоўнік, пачатковая форма – *бераг*, абазначае аб’ект ландшафту, канкрэтны, агульны, неадушаўлёны, мужчынскага роду, множнага ліку, у родным склоне, абазначае месца дзеяння; аснова на заднеязычны, адносіцца да 2-га скланення, невытворны, у сказе выконвае функцыю акалічнасці.

Пясок – назоўнік, пачатковая форма – *пясок*, абазначае рэчыва; канкрэтны, агульны, неадушаўлёны, рэчывы; мужчынскага роду, адзіночналікавы, у вінавальным склоне, абазначае прамы аб’ект; аснова на заднеязычны, адносіцца да 2-га скланення; невытворны; у сказе выконвае функцыю дапаўнення.

Даведачны матэрыял

Марфалагічны аналіз назоўніка, як правіла, не выклікае вялікіх складанасцей. Некаторых тлумачэнняў патрабуе аналіз уласных і адушаўлёных / неадушаўлёных назоўнікаў. Складаныя ўласныя назвы разбіраюцца як адно слова: напрыклад, *Вялікая Мядзведзіца* (індывідуальная назва сузор’я, канкрэтны, уласны, неадушаўлёны, жаночага роду, адзіночналікавы; назоўнік адносіцца да 1 скланення, прыметнік – да цвёрдага (зацвярдзелага) тыпу скланення).

Пры вызначэнні граматычнай катэгорыі неадушаўлёнасці / адушаўлёнасці трэба памятаць, што гэтыя паняцці і паняцці жывое / нежывое не заўсёды супадаюць. Таму пры размежаванні адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў трэба кіравацца граматычнымі прыметамі, якія можна выразіць формулай: родны склон множнага ліку адушаўлёных назоўнікаў = вінавальны склон множнага ліку; родны склон множнага ліку неадушаўлёных назоўнікаў $\neq$ вінавальны склон множнага ліку.

Пераход іншых часцін мовы – прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў (дзеяпрыметнікаў), прыслоўяў, службовых часцін мовы, выклічнікаў – у назоўнікі называецца субстантывацыяй. Пры субстантывацыі іншыя часціны мовы набываюць значэнне прадметнасці, аднак ім уласцівыя далёка не ўсе граматычныя прыметы назоўніка: напрыклад, субстантываваныя прыметнікі і дзеяпрыметнікі не ўваходзяць у сістэму назоўнікавага скланення, прыслоўі, службовыя часціны мовы, выклічнікі застаюцца нескланяльнымі.

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ПРЫМЕТНІКА

Асноўныя паняцці прыметніка: граматычныя катэгорыі (род, лік, склон), сінтаксічная функцыя, лексіка-граматычныя разрады (якасныя, адносныя, прыналежныя), ступенні параўнання якасных прыметнікаў, формы суб’ектыўнай ацэнкі, асноўныя спосабы ўтварэння.

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (мужчынскі род, назоўны склон, адзіночны лік).

3. Адзначыць, да якой лексіка-семантычнай групы адносіцца слова: абазначае знешнія якасці, уласцівасці чалавека ці жывой істоты; унутраныя якасці; прыметы ў адносінах да прасторы, месца, часу, ліку, матэрыялу, дзеяння; колер; якасці, уласцівасці рэчаў; прыметы прадметаў паводле іх прызначэння; прыналежнасць пэўнай асобе або жывой істоце.

4. Вызначыць лексіка-граматычны разрад прыметніка: якасны / адносны / прыналежны.

5. Утварыць ступені параўнання (для якасных прыметнікаў): вышэйшую (простую, складаную) і найвышэйшую (простую, складаную).

6. Вызначыць форму прыметніка: поўная / кароткая.

7. Адзначыць форму ацэнкі меры і якасці.

8. Назваць, да якога назоўніка дапасуецца прыметнік.

9. Вызначыць граматычныя катэгорыі прыметнікаў: род (для прыметнікаў у форме адзіночнага ліку), лік, склон.

10. Вызначыць спосаб утварэння прыметніка.

11. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор аналізу

*Зноў дыхнула ў кабiну **халодным** ветрам і закала ў шчокі **сасновай** iглицай, паднятай з зямлі* (І. Пташнікаў).

Халодным (ветрам) – прыметнік, пачатковая форма – халодны, абазначае якасць, уласцівасць рэчаў, якасны, утварае ўсе формы ступеняў параўнання: *халаднейшы, больш халодны, найхаладнейшы, самы халодны*, поўная форма, дапасуецца да назоўніка ветрам у форме мужчынскага роду, адзіночнага ліку, творнага склону, утвораны ад назоўніка *холад* суфіксальным спосабам: *халодны* ← *холад*, у сказе выконвае функцыю азначэння.

Сасновай (iглицай) – прыметнік, пачатковая форма – *сасновы*, абазначае прымету паводле прызначэння, адносны, дапасуецца да назоўніка *iглицай* у форме жаночага роду, адзіночнага ліку, творнага склону, утвораны ад назоўніка *сасна* суфіксальным спосабам: *сасновы* ← *сасна*, у сказе выконвае функцыю азначэння.

Даведачны матэрыял

Найбольшую складанасць пры аналізе прыметнікаў выклікае вызначэнне іх лексіка-граматычнага разраду. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі маюць шэраг спецыфічных рыс, якія дазваляюць іх адрозніць. Нярэдка вызначыць разрад прыметніка магчыма толькі па адной-дзвюх прыметах: напрыклад, прыметнік *жанаты* адносіцца да якасных, таму што мае форму ацэнкі – *жанаценькі* і можа ўступаць у антанімічныя адносіны: *жанаты* – *халасты*. Трэба памятаць, што прыметнікі могуць пераходзіць з аднаго разраду ў другі, калі набываюць пераноснае значэнне: *жалезны дах* (адносны – дах з жалеза), *жалезны характар* (якасны – цвёрды, непахісны характар). Таму самай галоўнай падставай для вызначэння разраду прыметніка з'яўляецца яго

лексічнае значэнне. Адзначым, што далёка не ўсе прыметнікі могуць скланяцца: так, у беларускай мове ёсць невялікая група запазычаных нескланяльных прыметнікаў: *хакі, бардо, індыга, нета, брута, дэкальтэ, максімум, мінімум*. Не скланяюцца і кароткія формы якасных прыметнікаў.

Марфалагічна-сінтаксічны спосаб утварэння прыметнікаў (ад'ектывацыя) – гэта пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі: *кіпучае жыццё, гаючая вада, бягучы дзень, плачучая вярба*. Пры гэтым дзеепрыметнікі трацяць дзяслоўныя катэгорыі, а значэнне прыметы набывае сталы характар.

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ЛІЧЭБНІКА

Асноўныя паняцці лічэбніка: граматычныя катэгорыі, сінтаксічная функцыя; лексіка-граматычны разрад: колькасны (пэўнаколькасны, зборны, дробавы), парадкавы; разрад паводле структуры (просты, складаны, састаўны); сінтаксічная сувязь з назоўнікам.

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (назоўны склон).
3. Вызначыць:
  - лексіка-граматычны разрад: колькасны (уласна колькасны / дробавы / зборны) / парадкавы;
  - структурны разрад: просты / складаны / састаўны.
4. Вызначыць граматычныя катэгорыі лічэбнікаў:
  - для колькасных – склон (для асобных вызначыць род і лік);
  - для парадкавых – род, лік, склон.
5. Вызначыць від сувязі паміж лічэбнікам і назоўнікам.
6. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор аналізу

Пад восень 1648 года паўстала дзевяць дзясятых тэрыторыі Беларусі (У. Караткевіч).

Тысяча шэсцьсот сорок восьмага (года) – лічэбнік, пачатковая форма – тысяча шэсцьсот сорок восьмы, парадкавы, састаўны, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, роднага склону, дапасуецца да назоўніка *года*, у сказе – колькасна-іменнае словазлучэнне, выконвае функцыю азначэння.

Дзевяць дзясятых – лічэбнік, пачатковая форма – дзевяць дзясятых, колькасны, дробавы, састаўны, назоўнага склону, кіруе назоўнікам *тэрыторыі*, у сказе – ў складзе колькасна-іменнага словазлучэння, выконвае функцыю дзейніка.

Даведачны матэрыял

Некаторыя колькасныя лічэбнікі маюць граматычныя катэгорыі роду і ліку: лічэбнікі *адзін, адна, адно, два, дзве, абодва, абедзве, паўтара, паўтары, тысяча, мільён, мільярд* маюць катэгорыю роду, а лічэбнікі *адзін, тысяча, мільён, мільярд* змяняюцца і па ліках.

Другі складаны момант пры аналізе – вызначэнне віду сувязі паміж лічэбнікам і назоўнікам. Лічэбнік разам з назоўнікам утварае непадзельнае колькасна-іменнае словазлучэнне, словы ў якім могуць звязвацца дапасаваннем і кіраваннем:

ДАПАСУЮЦА	КІРУЮЦЬ
<ul style="list-style-type: none"> • колькасныя лічэбнікі <i>адзін, два, тры, чатыры</i>; • састаўныя колькасныя лічэбнікі, якія заканчваюцца на <i>адзін, два, тры, чатыры</i>; • колькасныя лічэбнікі ад пяці і вышэй ва ўскосных склонах; • зборныя лічэбнікі ў формах роднага, давальнага, творнага і меснага склонаў; • парадкавыя лічэбнікі. 	<ul style="list-style-type: none"> • колькасныя лічэбнікі ад пяці і вышэй у назоўным склоне кіруюць назоўнікамі роднага склона множнага ліку; • зборныя лічэбнікі ў формах назоўнага і вінавальнага склонаў кіруюць назоўнікамі роднага склона множнага ліку; • дробавыя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі роднага склона.

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ЗАЙМЕННІКА

Асноўныя паняцці займенніка: разрады займеннікаў паводле суаднесенасці з іншымі іменнымі часцінамі мовы (займеннікі-назоўнікі, займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі), разрады займеннікаў паводле значэння, скланенне займеннікаў.

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (форма назоўнага склона адзіночнага ліку; для зваротнага займенніка – роднага склона, адзіночнага ліку).
3. Вызначыць разрад займенніка:
  - па суадносінах з іншымі часцінамі мовы: займеннікі-назоўнікі / займеннікі-прыметнікі / займеннікі-лічэбнікі;
  - лексіка-семантычны: асабовы / зваротны / прыналежны / указальны / азначальны / пытальны / адносны / адмоўны / няпэўны.
4. Вызначыць граматычныя катэгорыі займенніка:
  - для займеннікаў-назоўнікаў – склон (для асабовых – асоба, склон);
  - для займеннікаў-прыметнікаў – да якога назоўніка дапасуецца і ў якіх формах: родзе, ліку, склоне.
5. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор аналізу

Хто на вяку задужа крыўд зазнае, – не зробіць бліжняму нікае бяды (А. Бачыла).

Хто – займеннік, пачатковая форма – *хто*, займеннік-назоўнік, адносны, у назоўным склоне, у сказе выконвае ролю дзейніка.

Нікае – займеннік, пачатковая форма – *ніякі*, займеннік-прыметнік, адмоўны, дапасуецца да назоўніка *бяды* ў жаночым родзе, адзіночным ліку, родным склоне; у сказе выконвае ролю азначэння.

Даведачны матэрыял

Пры аналізе займеннікаў трэба вельмі ўважліва падыходзіць да вызначэння прыналежных займеннікаў, якія выражаюць прыналежнасць 3-й асобе: у іх ролі ўжываецца форма роднага склону асабовых займеннікаў 3-й асобы: *яго, яе, іх*. Значэнне такіх займеннікаў выяўляецца толькі ў кантэксце: *Прызнацца, размова, якая пачалася затым пад вокнамі яе хаты, не зацікавіла яе* (І. Чыгрынаў). У словазлучэнні *яе хаты* займеннік *яе* – прыналежны, у словазлучэнні *не зацікавіла яе* – асабовы.

У разрад займеннікаў могуць пераходзіць словы іншых часцін мовы (з’ява пранаміналізацыі), у першую чаргу гэта лічэбнікі *адзін* (са значэннем ‘некаторы’, ‘гэты’), *другі* (са значэннем ‘некаторы’, ‘той’, ‘іншы’), прыметнік *цэлы* (са значэннем ‘увесь’).

Займеннікі таксама нярэдка пераходзяць у іншыя часціны мовы. Пры гэтым яны набываюць значэнне іншай часціны мовы і выконваюць яе сінтаксічную функцыю:

<ul style="list-style-type: none"> • азначальныя займеннікі <i>усё, усякі, усе, кожны, іншы, сам</i>; • прыналежныя займеннікі <i>наш, свой, твой, мой</i>; • указальныя займеннікі <i>той, гэты</i>. 	→ назоўнік
<ul style="list-style-type: none"> • азначальныя займеннікі <i>усякі</i>; • адмоўныя займеннікі <i>нішто</i>; • прыналежныя займеннікі <i>свой</i>. 	→ прыметнік
<ul style="list-style-type: none"> • зваротныя займеннікі <i>сабе</i> ў форме давальнага склону; • указальныя займеннікі <i>гэта</i>; • азначальныя займеннікі <i>усё</i>; • адносныя займеннікі <i>які, колькі</i>; • няпэўныя заменнікі <i>штосьці (штось), нешта</i>. 	→ часціца
<ul style="list-style-type: none"> • адносныя займеннікі <i>што</i>. 	→ прыслоўе

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ДЗЕЯСЛОВА

Асноўныя паняцці дзеяслова: спрагальныя і неспрагальныя формы, асновы дзеяслова, дзеясловы пераходныя і непераходныя, зваротныя і незваротныя, залежнага і незалежнага стану, закончанага і незакончанага трывання, катэгорыі ладу, часу, асобы; спражэнне і словаўтварэнне.

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Запісаць слова ў пачатковай форме (інфінітыў).
3. Вызначыць лексіка-семантычную групу дзеясловаў: фізічнае дзеянне, перамяшчэнне ў прасторы, мова ці думка, успрыняцце, адносіны асобы, стан, змена прыметы ці стану і інш.
4. Назваць асновы дзеяслова: інфінітыва або прашлага часу / цяперашняга або будучага простага часу; калі аснова інфінітыва і прашлага часу не супадае, назваць аснову прашлага часу.
5. Вызначыць:
  - пераходны / непераходны;
  - зваротны / незваротны;
  - стан: залежны / незалежны;
  - трыванне: закончанае / незакончанае, *утварыць суадносную трывальную пару;
  - лад: абвесны / загадны / умоўны, *адзначыць прамое / пераноснае ўжыванне формы ладу;
  - час: цяперашні / прашлы / будучы, *адзначыць прамое / пераноснае ўжыванне формы часу;
  - асабовы / безасабовы;
  - асоба (для дзеясловаў абвеснага ладу цяперашняга і будучага часу),
  - лік: адзіночны / множны;
  - спражэнне: 1 / 2 / рознаспрагальны / нетэматычны;
  - род (для дзеясловаў прашлага часу): мужчынскі / жаночы / ніякі.
6. Вызначыць спосаб утварэння дзеяслова.
7. Назваць сінтаксічную функцыю ў сказе.
8. Утварыць дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі.

Узор аналізу

На паўторнае жыццё не пакінуць перавучацца нікога (П. Макаль).

Пакінуць — дзеяслоў, пачатковая форма — *пакінуць*, абазначае стан, аснова інфінітыва *пакіну-*, цяперашняга часу *пакін-*, пераходны, незваротны, незалежнага стану, закончанага трывання, трывальная пара *пакідаць* утвараецца суфіксальным спосабам, абвеснага ладу, будучага часу, асабовы, 3-й асобы, ужываецца ў абагульнена-асабовым значэнні, множнага ліку, I спражэння, утварылася ад дзеяслова *кінуць* прыставачным спосабам: *пакінуць* ← *кінуць*, у сказе выконвае функцыю выказніка, дзеепрыметнік — *пакінуты*, дзеепрыслоўе — *пакінуўшы*.

Перавучацца — дзеяслоў, ужываецца ў форме інфінітыва, аснова інфінітыва — *перавуча-...-ца*, аснова цяперашняга часу — *перавучај-...-ца*, непераходны, зваротны, незалежнага стану, незакончанага трывання, трывальная пара ўтвараецца ад дзеяслова *перавучыцца* суфіксальным спосабам, у сказе выконвае функцыю акалічнасці мэты.

Даведачны матэрыял

Дзеяслоў – найбольш складаная часціна мовы. Гэта абумоўлена і вялікай колькасцю граматычных прымет, уласцівых дзеяслову як часціне мовы, і шматзначнасцю формаў дзеяслова.

Першая цяжкасць, якая ўзнікае пры аналізе, – вызначэнне катэгорыі стану дзеяслова. Дзеясловамі залежнага стану могуць быць толькі зваротныя дзеясловы. Пры вызначэнні стану гэтых дзеясловаў можна выкарыстаць наступную табліцу:

Зваротныя дзеясловы незалежнага стану		Зваротныя дзеясловы залежнага стану	
дзеяслоў не ўжываецца без постфікса <i>-ся</i>	<i>баяцца, усміхацца, кусціцца</i>	дзеяслоў, утвораны ад пераходных дзеясловаў, калі пры ім ёсць або ўяўляецца творны дзейнага прадмета	<i>чытаецца (мною), аперацыя праводзілася (хірургам)</i>
безасабовы дзеяслоў	<i>спіцца, нездаровіцца</i>		
дзеяслоў, утвораны ад непераходных дзеясловаў	<i>сінецца, дыміцца, стукацца</i>		

Трэба адрозніваць творны дзейнага прадмета ад творнага сродку. Пры творным дзейнага прадмета суб'ект – стваральнік дзеяння – выступае дапаўненнем у творным склоне. Сказ можна перабудаваць, паставіўшы суб'ект дзеяння ў назоўны склон і адказаўшы на пытанне – *хто?* ці *што?* выконвае дзеянне: *я чытаю кнігу, аперацыю праводзіць хірург*. Пры творным сродку сказ можна перабудаваць і адказаць на пытанне – *з дапамогай чаго?* выконваецца дзеянне: *рэзалюцыі пісаліся алоўкамі – рэзалюцыі пісаліся з дапамогай алоўкаў*.

Цяжкасці выклікае і ўтварэнне суадносных трывальных пар дзеяслова. Трэба памятаць, што дзеяслоўныя трывальныя пары адрозніваюцца толькі граматычным, а не лексічным значэннем: так, трывальнай парай будзе *чытаць – прачытаць*, а не *чытаць – перачытаць*, *мыць – памыць*, а не *мыць – змыць*.

Шмат памылак дапускаецца пры вызначэнні спражэння дзеяслова. Першае, што трэба зрабіць, гэта высветліць трыванне дзеяслова: дзеясловы незакончага трывання спрагаюцца ў цяперашнім часе, дзеясловы закончага трывання – у будучым простым. Спражэнне аднакаранёвых дзеясловаў, што маюць рознае трыванне, не супадае: дзеяслоў *абagnaць* (закончанага трывання) адносіцца да II спражэння, а дзеяслоў *абганяць* (незакончанага трывання) – да I спражэння.

У марфалагічны аналіз дзеяслова ўключаецца ўтварэнне формаў дзеяслова – дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў. Трэба дакладна ведаць, ад якіх асноў утвараюцца формы дзеяслова: ад асновы інфінітыва – дзеепрыметнікі

прошлага часу і дзеепрыслоўі закончага трывання: *памыць* – *памыты*, *памыўшы*; ад асновы цяперашняга часу – дзеепрыметнікі цяперашняга часу і дзеепрыслоўі незакончага трывання: *хвалюе* – *хвалюючыя (радкі)*, *хвалюючы*.

У беларускай мове ўтварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў мае цэлы шэраг асаблівасцей. Для правільнага ўтварэння дзеепрыметнікаў можна карыстацца наступным алгарытмам:

- 1) вызначыць: зваротны ці незваротны дзеяслоў (ад зваротных дзеясловаў дзеепрыметнікі не ўтвараюцца);
- 2) вызначыць трыванне дзеяслова;
- 3) ад дзеясловаў незакончага трывання ўтвараюцца дзеепрыметнікі цяперашняга часу (малаўжывальныя ў беларускай мове):
  - незалежнага стану пры дапамозе суфіксаў *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*);
  - залежнага стану пры дапамозе суфіксаў *-ом-* (*-ем-*), *-ім-* (*-ым-*);
- 4) у дзеясловах закончага трывання вызначыць пераходнасць;
- 5) дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага стану ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў *-н-*, *-ан-*, *-ен-*, *-т-*;
- 6) дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану ўтвараюцца:
  - ад непераходных дзеясловаў пры дапамозе суфікса *-л-*;
  - ад пераходных і непераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў *-ш-*, *-ўш-* (малаўжывальныя ў беларускай мове).

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ПРЫСЛОЎЯ

Асноўныя паняцці прыслоўя: нязменнасць як асноўная марфалагічная рыса прыслоўяў, прыслоўі вытворныя (матываваныя) і невытворныя (нематываваныя), знамянальныя і займеннікавыя, разрады прыслоўяў паводле значэння (азначальныя і акалічнасныя), ступені параўнання якасных прыслоўяў, спосабы ўтварэння.

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць лексіка-семантычны разрад прыслоўя: азначальныя (якаснае / колькаснае / спосабу дзеяння); акалічнасныя (месца / часу / прычыны / мэты).
3. Утварыць ступень параўнання (для якасных прыслоўяў): вышэйшую (простую, складаную) і найвышэйшую (простую, складаную).
4. Адзначыць форму суб'ектыўнай ацэнкі.
5. Вызначыць спосаб утварэння прыслоўя.
6. Вызначыць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Узор аналізу

Удзень і ўночы глуха шумелі старыя дрэвы (Л. Данейка).

Удзень – прыслоўе, акалічнаснае, часу, утворана ад назоўніка *дзень* прыставачна-бясуфіксным спосабам: *удзень*Ø ← *дзень*, у сказе выконвае ролю акалічнасці часу.

Уночы – прыслоўе, акалічнаснае, часу, утворана ад назоўніка ноч прыставачна-суфіксальным спосабам: уночы ← ноч, у сказе выконвае ролю акалічнасці часу.

Глуха – прыслоўе, азначальнае, якаснае, утварае ступені параўнання: больш глуха, найбольш глуха, утворана ад прыметніка глухі суфіксальным спосабам: *глуха* ← *глухі*, у сказе выконвае ролю акалічнасці спосабу дзеяння.

Даведачны матэрыял

Пры аналізе прыслоўяў найбольшую складанасць уяўляе вызначэнне разраду прыслоўя і вызначэнне спосабу словаўтварэння.

Разрад	Значэнне	Пытанне	Прыклады
Азначальныя			
якасныя	якасць	як?	<i>проста, радасна, мудра</i>
колькасныя	колькасць, інтэнсіўнасць, мяжа дзеяння, мера ці ступень якасці	колькі? як многа? да якой ступені?	<i>крыху, дарэшты, дашчэнту</i>
спосабу дзеяння	як адбываецца дзеянне, якасць праз параўнанне, сумеснаць ці раздзельнаць дзеяння	якім чынам? якім спосабам?	<i>моўчкі, бягом, насцеж, віхрам, пабрацку, удаіх, паасобку</i>
Акалічнасныя			
месца	месца, дзе адбываецца дзеянне	дзе? куды? адкуль? дакуль?	<i>тут, там, блізка, высокая, данізу, наперад</i>
часу	час, калі адбываецца дзеянне	калі? з якога часу? да якога часу? як доўга?	<i>аднойчы, калісьці, давеку, спрад-веку</i>
прычыны	што паслужыла прычынай дзеяння	чаму? па якой прычыне?	<i>гарача, чамусьці, спрасонку</i>
мэты	якой мэтай адбываецца дзеянне	з якой мэтай? для чаго? навошта?	<i>нарок, напаказ, сумысля, наперакор</i>

Каб адрозніць якасныя прыслоўі і прыслоўі спосабу дзеяння, трэба памятаць наступнае:

1) якасныя прыслоўі ўтвараюцца ад якасных прыметнікаў пры дапамозе суфікса *-а-*; прыслоўі спосабу дзеяння ўтвараюцца ад назоўнікаў і прыметнікаў суфіксальным і прыставачна-суфіксальным спосабам;

2) якасныя прыслоўі ўтвараюць ступені параўнання, прыслоўі спосабу дзеяння іх не ўтвараюць.

Адрозненне прыслоўяў прычыны і мэты выяўляецца толькі ў кантэксте: *Не ведаю чаму, аднак усё гэта, пра што раскажу, я чамусьці так добра помню, быццам бы тое, што адбывалася тады, бачыў на ўласныя вочы* (Я. Сіпакоў); *Не могуць жа яны падумаць, што мы наўмысля хаваемся ад іх* (Я. Маўр). Ставім пытанні да прыслоўяў: *памятаю на якой прычыне? – чамусьці, хаваемся з якой мэтай? – наўмысля.*

Паводле паходжання адрозніваюць вытворныя і невытворныя прыслоўі. Да невытворных адносяцца найбольш старажытныя прыслоўі: *дзе, калі, туды, там, сюды, сёлета, летась, сёння*. Вытворныя прыслоўі ўтвараюцца ад самастойных часцін мовы.

Часціна мовы	Спосаб утварэння				
	прыставачны	суфіксальны	прыставачна-суфіксальны, прыставачна-бясуфікены	складанне	постфіксальны
Назоўнік		ноччу, зімой	давеку, наўцёкі, замуж	штогод, штораз	
Прыметнік		добра, знешне	дабяла, улева, збольшага, па-летняму		
Лічэбнік			удвая, па-другое		
Займеннік			па-мойму, затое		
Дзеяслоў			узахлёб		
Прыслоўе	невысока, замнога			калі-нікалі, дзе-нідзе, сюды-туды	дзесяці, дзе-небудзь

Некаторыя прыслоўі могуць ужывацца ў ролі іншых часцін мовы.

Прыслоўі <i>вакол, насустрач, побач, пасля, уздоўж, абарал, наблізу</i>	→ прыназоўнік
Прыслоўі <i>ўжо, проста, роўна, чыста, тут, там, яшчэ</i>	→ часціца
Прыслоўі <i>напэўна, сапраўды, бяспрэчна, безумоўна, магчыма</i>	→ мадальныя словы

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ПРЫНАЗОЎНІКА

Асноўныя паняцці прыназоўніка: службовая функцыя прыназоўнікаў, разрад паводле паходжання (невытворны, вытворны), структурны разрад (просты, складаны, састаўны), ужыванне са склонамі, функцыянальнае значэнне.

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць:
  - разрад паводле паходжання: невытворны / вытворны (вызначыць паходжанне прыназоўніка: прыслоўны / адыменны / дзеяслоўны);
  - паводле структуры: просты / складаны / састаўны.
3. Вызначыць функцыянальнае значэнне ў кантэксце (якія адносіны выражае прыназоўнік).
4. Назваць, з якім склонам ужываецца ў сказе.

Узор аналізу

Палі наўкол дарогі былі чорна-белыя, пярэстыя, прычым чорны колер перамагаў, перамагаў на вачах... (Л. Дайнека).

Наўкол – прыназоўнік, вытворны, прыслоўнага паходжання, просты, выражае прасторавыя адносіны, ужываецца з назоўнікам роднага склону.

На – прыназоўнік, невытворны, просты, выражае адносіны характару і спосабу дзеяння, ужываецца з назоўнікам меснага склону.

Даведачны матэрыял

Цяжкасці пры аналізе прыназоўнікаў часцей за ўсё ўзнікаюць пры вызначэнні характару адносін, якія выражае прыназоўнік разам са склонавай формай назоўніка. Для высвятлення адносін, якія выражае прыназоўнік, варта карыстацца тлумачальным слоўнікам беларускай мовы або спецыяльным «Тлумачальным слоўнікам беларускіх прыназоўнікаў» П. П. Шубы.

Другая цяжкасць пры аналізе звязана з аманімічнасцю вытворных прыназоўнікаў з самастойнымі часцінамі мовы – назоўнікам, дзеясловам, прыслоўем. Трэба памятаць, што пераход самастойных часцін мовы ў прыназоўнік адбываецца толькі пры наяўнасці склонавай формы: *З дарогі, ад гасцінца, мала што выдавала тут былую сядзібу, хіба што адна з дзвюх ліп, якія колісь раскашавалі абстал вартцаў на ўездзе* (В. Быкаў).

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ЗЛУЧНІКА

Асноўныя паняцці злучніка: службовая функцыя злучнікаў; разрады злучнікаў паводле паходжання (невытворныя, вытворныя), структуры (простыя, састаўныя), спосабу ўжывання (адзіночныя, паўторныя, парныя), сінтаксічнай функцыі (злучальныя, падпарадкавальныя).

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць разрад
  - паводле сінтаксічнай функцыі: злучальны / падпарадкавальны (назваць семантычны / функцыянальны). Вызначыць канкрэтнае значэнне злучніка ў сказе;

- паводле паходжання: вытворны / невытворны (указаць паходжанне);
  - паводле структуры: просты / састаўны;
  - паводле ўжывання: адзіночны / паўторны / парны.
3. Назваць, якія сінтаксічныя адзінкі звязвае.
  4. Даць стылістычную характарыстыку злучніка.

Узор аналізу

Каўнер ягонага хітона быў падобны на манашы, шырокі, у складках, і ў гэтым каўняры, нібы ў глыбокай місе, ляжала правільна-круглая галава... (У. Караткевіч).

І – злучнік, невытворны, просты, адзіночны, злучальны (спалучальны), звязвае часткі складаназлучанага сказа, стылістычна нейтральны.

Нібы – злучнік, вытворны (паходзіць ад часціцы), просты, адзіночны, падпарадкавальны (параўнальны, функцыянальны), звязвае параўнальны зварот з галоўным словам *каўняры*, стылістычна-нейтральны.

Даведачны матэрыял

Неабходна адрозніваць злучнікі ад займеннікаў і прыслоўяў, якія не толькі звязваюць часткі складаназалежнага сказа, але і з'яўляюцца членамі сказа. Толькі злучальнымі словамі з'яўляюцца словы *што, які, чый, каторы, дзе, адкуль, куды, чаму, чаго, колькі, наколькі*.

Адрозніць аманімічныя злучнікі і злучальныя словы *калі, як, што, чым, пакуль* можна некалькімі спосабамі. Трэба памятаць, што злучальныя словы з'яўляюцца членамі сказа, а злучнікі – не з'яўляюцца. На злучальныя словы можа падаць лагічны націск, яны могуць ужывацца з прыназоўнікамі. Можна перабудаваць складаназалежны сказ у бяззлучнікавы і апусціць злучнік: *На выгане ўздоўж дарогі раслі старасвецкія дубы, роўна, як пад шнур, напамінаючы, што некалі тут была вуліца – вёска (І. Пташнікаў).* – *На выгане ўздоўж дарогі раслі старасвецкія дубы, роўна, як пад шнур, напамінаючы: некалі тут была вуліца – вёска.*

Злучальныя словы, аманімічныя злучнікам, можна замяніць іншымі словамі: *што* – словам *які, як* – спалучэннем *якім чынам*, *калі* – спалучэннем *у які час, пакуль* – спалучэннем *да таго часу як*: *Шалёны парыў прароцтва прайшоў, і ён цяпер не ведаў, што і як яму казаць (У. Караткевіч)* – *Шалёны парыў прароцтва прайшоў, і ён цяпер не ведаў, якое і якім чынам яму казаць (У. Караткевіч).*

Некаторыя злучнікі могуць быць аманімічнымі з часціцамі: *Сонца выплывала з-за пяскоў і лазы левабярэжжэ (У. Караткевіч)* – *Спачатку адзін край, потым і ўся хмарка ружавее, цудоўным вянком аздабляючы задуменную цёмную галаву магутнае хваіны (Я. Колас).* У першым сказе слова і звязвае аднародныя акалічнасці і з'яўляецца злучнікам. У другім сказе слова і ўжываецца для ўзмацнення выказвання і з'яўляецца часціцай. Злучнікамі і часціцамі могуць у сказе быць словы *быццам, нібы, хоць, ж (жа)* і інш.

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ЧАСЦІЦЫ

Асноўныя паняцці: часціцы, службовая функцыя часціц; разрады часціц паводле паходжання (невыворныя, вытворныя), структуры (простыя, састаўныя), значэння (сэнсавыя, мадальныя, эмацыянальныя, формаўтваральныя).

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць:
  - разрад паводле паходжання: невыворная / вытворная (вызначыць паходжанне);
  - разрад паводле марфалагічнага складу: простая / састаўная;
  - лексіка-семантычны разрад: сэнсавая (указальная / азначальна-ўдакладняльная / выдзяляльна-абмежавальная) / мадальная (сывярджальная / адмоўная / пыталая / параўнальная / мадальна-валявая) / эмацыянальная (клічная / узмацняльная) / формаўтваральная.
3. Вызначыць ролю часціцы ў сказе: надае сэнсавое або эмацыянальнае адценне слову, словазлучэнню, сказу; служыць для ўтварэння новага слова ці формы слова.

Узор аналізу

У кожнага з нас ёсць сасуд любові. Калі ён не напоўнены ў дзяцінстве, дык усё жыццё і будзеш пакутаваць ад смагі і неспатоленасці.

Не – часціца, невыворная, простая, мадальная (адмоўная), у сказе адмаўляе слова *напоўнены*.

І – часціца, невыворная, простая, эмацыянальная (узмацняльная), у сказе падкрэслівае сэнс слоў *будзеш пакутаваць*.

Даведачны матэрыял

Галоўнай цяжкасцю пры аналізе часціц з'яўляецца пошук іх у тэксце і правільная класіфікацыя. Часціцы ўяўляюць сабой даволі разнастайную і стракатую групу. Некаторыя часціцы сумяшчаюць уласцівасці розных часцін мовы: злучніка (*і, нібы, ці*), прыслоўя (*проста, якраз, амаль, чыста, менавіта, сапраўды*), займенніка (*гэта, усё, сабе, яно*). Таму ў кантэксце трэба адрозніваць часціцы і аманімічныя часціны мовы: *Усё вакол нібы намалявана* (З. Бядуля) – у сказе слова *нібы* з'яўляецца параўнальнай часціцай, якая ўжываецца пры супастаўленні падобных з'яў, аднак прадмет параўнання – умоўны. *Яму было лёгка, проста хацелася бегчы, ганяцца за гэтымі белымі пушынкамі, нібы яны былі жывымі або ён сам быў яшчэ дзіця* (Я. Колас) – у сказе слова *нібы* з'яўляецца злучнікам, бо звязвае даданую дапаўняльную частку з галоўнай.

МАРФАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ВЫКЛІЧНІКА

Асноўныя паняцці выклічніка: разрады выклічнікаў паводле паходжання (вытворныя і невыворныя) і значэння (эмацыянальныя, волевыяўленчыя і моўнага этыкету).

Парадак аналізу

1. Назваць часціну мовы.
2. Вызначыць разрад:
  - паводле паходжання: невытворны / вытворны (вызначыць паходжанне);
  - паводле структуры: просты / састаўны;
  - паводле значэння: эмацыянальны / выяўленчы / маўленчага этыкету.

Узор аналізу

Ах, зямля ты, зямля чужая і ўсё ж як быццам ужо трошкі і свая!
(У. Караткевіч).

Ах – выклічнік, невытворны, просты, эмацыянальны.

«*Марш!*» – зноў скамандаваў Мікола (І. Новікаў).

«*Марш!*» – выклічнік, вытворны, просты, выражае загад, нязменнаяе слова, волевыяўленчы. У сказе выконвае ролю дапаўнення.

Даведачны матэрыял

Ад выклічнікаў неабходна адрозніваць *гукапераймальныя словы*, якія не выражаюць пачуццяў, валявых пабуджэнняў, хоць гучаннем падобны да выклічнікаў. Гукапераймальныя словы перадаюць выгукі, розныя гукі і шумы:

1) чалавека: *ха-ха-ха, хі-хі-хі*;

2) жывёл і птушак: *рох-рох, му-му, мэ-э, ку-ку, ку-ка-рэ-ку*;

3) розных прадметаў: *цік-так, бом-бом, буль-буль*.

Гукаперайманні складаюцца з аднаго гукаспалучэння, склада ці іх паўтарэння: *брр, бух, га-га-га, г-гах*. Калі гэтыя словы набываюць прадметнае значэнне, то могуць выконваць ролю таго ці іншага члена сказа, напрыклад: *Пачулася адрывістае «ўп-ўп-ўп»* (Я. Маўр).

СІНТАКСІЧНА-ПУНКТУАЦЫЙНЫ АНАЛІЗ ПРСТАГА СКАЗА

Асноўныя паняцці: галоўныя члены сказа, дзейнік, простыя і складаныя дзейнікі, выказнік, просты дзеялоўны выказнік, састаўны іменны і састаўны дзеялоўны выказнікі, складаны выказнік, звязка, тыпы звязак, каардынацыя выказніка з дзейнікам.

Парадак аналізу

1. Вызначыць тып сказа паводле мэты выказвання: апавядальны / пытальны / пабуджальны.
2. Вызначыць тып сказа паводле эмацыянальнай афарбоўкі: клічны / няклічны.
3. Назваць тып сказа паводле адносін да рэчаіснасці: сцвярджальны / адмоўны.
4. Ахарактарызаваць сказ паводле здольнасці вылучаць кампаненты: сінтаксічна падзельны / сінтаксічна непадзельны.
5. Назваць галоўныя члены сказа, ахарактарызаваць спосаб іх выражэння. Вызначыць тып выказніка.

6. Назваць тып сказа паводле колькасці саставаў: двухсастаўны / аднасастаўны (пэўна-асабовы / няпэўна-асабовы / абагульнена-асабовы / безасабовы / інфінітыўны / намінатыўны / генетыўны / вакатыўны).

7. Назваць тып сказа паводле наяўнасці даданых членаў: развіты / неразвіты.

8. Ахарактарызаваць даданія члены сказа.

9. Назваць тып сказа паводле паўнаты структуры: поўны / няпоўны.

10. Ахарактарызаваць канструкцыі, якімі ўскладнены сказ (аднародныя члены, адасобленыя члены, звароткі, пабочныя ці ўстаўныя канструкцыі, параўнальныя звароты).

11. Раствлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

Узор аналізу

Зямля беларуская, сонечны край, пачуй жа наш голас любві!
(П. Глебка).

Сказ прасты, пабуджальны, клічны, сцвярджальны, падзельн, выказнік *пачуй* – прасты дзеяслоўны, выражаны дзеясловам загаднага ладу 3 асобы адзіночнага ліку, сказ аднасастаўны, пэўна-асабовы, развіты, *голос любві* – прамое дапаўненне, выражанае сінтаксічна непадзельным словазлучэннем, *наш* – дапасаванае азначэнне, выражанае прыналежным займеннікам, поўны, ускладнены аднароднымі развітымі звароткамі, першая коска раздзяляе развітыя звароткі, другая – аддзяляе іх у пачатку сказа, у канцы пабуджальнага эмацыянальна афарбаванага сказа ставіцца клічнік.

Ад дарогі – дарога нібы мяжой была – пачынаўся заліўны луг
(І. Шамякін).

Сказ прасты, апавядальны, няклічны, сцвярджальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены ўстаўной канструкцыяй, якая выдзяляецца працяжнікамі.

Даведачны матэрыял

Знаходжанне прэдыкатыўнага цэнтра – абавязковы падрыхтоўчы этап пры аналізе любога сказа. Пры характарыстыцы аднасастаўнага сказа ў першую чаргу трэба вызначыць найважнейшыя прыметы пэўнага тыпу сказа. Напрыклад: *Мацней зашумела ветрам за дзвярыма* (К. Чорны) – сказ аднасастаўны, бо мае састаў толькі аднаго галоўнага члена. Галоўны член сказа выражаны асабовым дзеясловам у значэнні безасабовага, таму сказ безасабовы.

Пры аналізе няпоўных сказаў трэба памятаць, што ў такіх сказах няма якога-небудзь члена, патрэбнага для разумення сэнсу. Каб вызначыць, які член сказа адсутнічае, трэба параўнаць структуру сказа з мадэллю адпаведнага поўнага. Непаўната сказа можа быць кантэкстуальная, сітуацыйная і эліптычная. У эліптычных сказах прапушчаны дзеяслоў-выказнік, які не ўзнаўляецца з кантэксту, а паўната зместу сказа забяспечваецца лексіка-граматыч-

нымі сродкамі: ёсць члены сказа з саставу выказніка: *У кожнага чалавека свой клопат* (С. Баранавых).

Пры выяўленні паўнаты / непаўнаты сказа не трэба абапірацца на тып сказа паводле саставу, бо і двухсастаўныя, і аднасастаўныя сказы могуць характарызавацца як паўнатой, так і непаўнатой структуры.

СІНТАКСІЧНА-ПУНКТУАЦЫЙНЫ АНАЛІЗ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ

Асноўныя паняцці: складаны сказ, прэдыкатыўныя часткі, віды сувязі, сродкі сувязі, тыпы складаных сказаў.

Метадычныя рэкамендацыі. Аналіз складаных сказаў пачынаецца са знаходжання мяжы прэдыкатыўных частак. Агульная схема сінтаксічнага аналізу складаных сказаў наступная: характарыстыка сказа, пабудова схемы, тлумачэнне пунктуацыі.

Парадак аналізу

1. Вызначце колькасць прэдыкатыўных частак, абазначце іх парадкавымі лічбамі ў запісаным сказе (адпаведна парадку іх размяшчэння).
2. Вызначце ў кожнай частцы граматычную аснову.
3. Назавіце сродкі сувязі частак: злучнікі, злучальныя словы, інтанацыя.
4. Укажыце тып складанага сказа: *злучнікавы* (складаназлучаны, складаназалежны, складаназалежны з некалькімі даданымі часткамі); *бяззлучнікавы*; *сказ з рознымі відамі сувязі*.
5. У складаназлучаным і беззлучнікавым сказах назавіце тыпы сэнсавых адносінаў паміж прэдыкатыўнымі часткамі, у складаназалежным – тып даданай часткі, вызначце сінтаксічную ролю злучальнага слова ў даданай частцы; у складаназалежным з некалькімі даданымі часткамі назавіце тып падпарадкавання даданых частак; у складаным сказе з рознымі відамі сувязі (дзе магчыма) вылучыце асноўную сувязь.
6. Намалюйце схему сказа.
7. Растанумачце знакі прыпынку паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа.

Узор аналізу

Пасажыры не зводзілі вачэй з дзяўчыны¹, а яна з рамонкавым у правай руцэ букетам адлятала ад дарогі, ні разу не азірнуўшыся² (Ф. Янкоўскі).

Сказ складаецца з дзвюх прэдыкатыўных частак (называем іх і нумаруем: *Пасажыры не зводзілі вачэй з дзяўчыны¹, а яна з рамонкавым у правай руцэ букетам адлятала ад дарогі, ні разу не азірнуўшыся²*).

Граматычная аснова першай прэдыкатыўнай часткі – *пасажыры* (дзеянік), *не зводзілі вачэй* (выказнік); другой прэдыкатыўнай часткі – *яна* (дзеянік), *адлятала* (выказнік).

Другая прэдыкатыўная частка звязваецца з першай пры дапамозе супастаўляльнага злучніка *а*; тып сказа – злучнікавы, складаназлучаны.

Паміж часткамі выражаюцца супастаўляльныя адносіны.

Схема сказа: [ ]¹, а [ ]².

Паміж прэдыкатыўнымі часткамі перад супастаўляльным злучнікам *а* пры інтанацыі звычайнага супастаўлення ставіцца коска.

Адмакрэлі і пацямнелі лагчыны¹, першыя праталіны зачарнеліся на палях², прыбярэжныя лазнякі страцілі сваю зімовую празрыстасць і, здаецца, адразу пагусцелі³ (М. Лынькоў).

Сказ складаецца з трох прэдыкатыўных частак (называем іх і нумаруем: *Адмакрэлі і пацямнелі лагчыны¹, першыя праталіны зачарнеліся на палях², прыбярэжныя лазнякі страцілі сваю зімовую празрыстасць і, здаецца, адразу пагусцелі³*).

Граматычная аснова першай прэдыкатыўнай часткі – *лагчыны* (дзеянік), *адмакрэлі і пацямнелі* (выказнік); другой прэдыкатыўнай часткі – *праталіны* (дзеянік), *зачарнеліся* (выказнік); трэцяй прэдыкатыўнай часткі – *лазнякі* (дзеянік), *страцілі і пагусцелі* (выказнік).

Часткі звязаны паміж сабой бяззлучнікавай сувяззю з дапамогай інтанацыі пералічэння; тып сказа – бяззлучнікавы.

Паміж часткамі выражаюцца пералічальныя адносіны са значэннем адначасовасці.

Схема сказа: [ ]¹, [ ]², [ ]³.

Паміж прэдыкатыўнымі часткамі пры інтанацыі пералічэння ў бяззлучнікавым сказе ставіцца коска.

Даведачны матэрыял

Пэўныя цяжкасці выклікае вызначэнне колькасці прэдыкатыўных частак, калі яны характарызуюцца непаўнотой, маюць адзін састаў, уключаюць у сябе толькі выклічнікі: *Тыдзень хады – і дома* (К. Чорны), *Росна і сонечна* (Я. Брыль), *Збірайся хутчэй – і марш!*

Устаўныя і пабочныя канструкцыі не разглядаюцца як прэдыкатыўныя часткі і не ўлічваюцца пры складанні схем складаназлучаных сказаў: *Пытаецца аб чым-небудзь Волька – яе заўсёды цікавяць розныя рэчы, – а маці не чуе і не адказвае* (І. Мележ) – [ ]¹, а [ ]².

Адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі вызначаюцца перш за ўсё па злучніках – спалучальных, супраціўных, размеркавальных, далучальных.

У межах спалучальных адносін магчымы наступныя віды значэнняў:

- а) значэнне адначасовасці,
- б) значэнне паслядоўнасці;
- в) значэнне імгненнай змены падзей;
- г) прычынна-выніковыя значэнні.

У межах супраціўных адносін вылучаюць:

- а) значэнне неадпаведнасці,
- б) значэнне параўнання, супастаўлення.

РУБРЫКА «ЗВЯРНІЦЕ ЎВАГУ»

1. Сінтаксіс цесна звязаны з марфалогіяй – састаўной часткай граматыкі. Марфалагічная форма слова абумоўлівае яго сінтаксічную функцыю, вызначае характар адносін слова з іншымі словамі ў межах словазлучэння і сказа. Сувязь паміж сінтаксісам і марфалогіяй праяўляецца і ў тым, што часціны мовы выконваюць функцыю пэўных членаў сказа: назоўнік найчасцей ужываецца ў ролі дзейніка і дапаўнення, прыметнік – у ролі азначэння і г. д. (Т. Трыпуціна).

2. Аднолькавая будова словазлучэння – істотная, але недастатковая падстава для вызначэння яго граматычнага значэння. Каб вызначыць граматычнае значэнне словазлучэння, трэба ўдумацца ў значэнне не толькі галоўнага, але і залежнага слова, асэнсаваць адносіны, якія паміж імі ўзнікаюць (А. Купалава).

3. Авэ Марыя (ад лац. Ave Maria – Радуйся, Марыя). Так называецца тэкст каталіцкага гімна, які змяшчае зварот да Дзевы Марыі. Знакамітыя музычныя творы на гэты тэкст напісалі кампазітары Ф. Шуберт, Л. Керубіні, Ш. Гуно, І. Лучанок і інш. Назва твора павінна ў маўленні ўжывацца нязменна: *ухваляваны гукамі Авэ Марыя; слухаю Авэ Марыя* і г. д. Памылкова пабудавана фраза з музычнай радыёперадачы: *Зараз вы паслухаеце свой любімы твор – Авэ Марыю* (Даведнік «Слоўка за слоўкам»).

4. Пры замене сказа з простай мовай складаназалежным сказам асабовыя займеннікі і дзеясловы 1-й і 2-й асобы трэба перадаваць ад імя аўтара; зваротак або становіцца членам сказа ў галоўнай частцы, або апускаецца.

5. Адрозніваюць знешняе і ўнутранае маўленне. Знешнім лічыцца вуснае (дыялагічнае і маналагічнае) і пісьмовае маўленне. Унутранае маўленне – гэта размова чалавека з самім сабой. Яно не накіравана на зносіны з іншымі людзьмі.

6. Асноўны тып маўлення вызначаецца ў адпаведнасці з камунікатыўнай задачай тэксту: паведаміць пра падзеі, з’явы, дзеянні (апавяданне), ахарактарызаваць прадмет ці з’яву (апісанне), выявіць пэўныя сувязі паміж прадметамі ці з’явамі (разважанне).

7. Стандартныя скарачаныя абазначэнні метрычных мер пішуцца без кропак: *г* (грам), *кг* (кілаграм), *см* (сантыметр), *га* (гектар).

8. Антонімы адносяцца да адной часціны мовы: гэта могуць быць назоўнікі (*ноч – дзень*); дзеясловы (*пачынаць – заканчваць*); прыметнікі (*высокі – нізкі*); прыслоўі (*далёка – блізка*). Кожнае значэнне мнагазначнага слова мае свае антонімы: *свежы хлеб – чэрствы хлеб; свежы след – даўні, учараіні след*.

9. Абстрактныя і рэчыўныя назоўнікі могуць утвараць формы множнага ліку, але пры гэтым часткова змяняецца іх значэнне: *хрыпы ў лёгкіх, беларускія сыры, кітайскія шаўкі*. Зборныя назоўнікі не могуць мець

формы множнага ліку. Уласныя назоўнікі ўжываюцца ў форме множнага ліку, калі пераходзяць у агульныя ці абазначаюць прадстаўнікоў аднаго роду або людзей з аднолькавымі прозвішчамі: *мужнасць не згарэла ў Хатынях* (Ю. Свірка); *Агінскія – старажытны магнацкі род* («Звязда»).

10. У беларускай і рускай мовах існуюць назоўнікі, якія адрозніваюцца складам слова ці асаблівасцямі словаўтварэння, што прыводзіць да адрозненняў у родзе:

- у беларускай мове да мужчынскага, а ў рускай да жаночага адносяцца: *гваздзік – гвоздика, шчупак – щука* і інш.;
- у беларускай мове мужчынскі, а ў рускай ніякі род маюць назоўнікі: *яблык – яблока, чуд – чудо* і інш.;
- у беларускай мове да жаночага, а ў рускай да ніякага роду адносяцца назоўнікі *рабрына – ребро, электрычнасць – электрычество, назва – названіе, творчасць – творчество* і інш.;
- у беларускай мове ніякі, а ў рускай мове мужчынскі род маюць назоўнікі *зубраня – зубрёнок, святло – свет, шво – шов* і інш.;
- у беларускай мове да ніякага, а ў рускай да жаночага роду адносяцца назоўнікі *шнураванне – шнуровка, бацвінне – ботва, жыццё – жизнь, асяроддзе – среда, адзенне – одежда* і інш. У беларускай і рускай мовах ёсць лексічныя адзінкі, якія ў адной з моў маюць два адпаведнікі: беларускае *роднасць* (ж. р.) – рускае *родственность* (ж. р.) і *родство* (н.р.).

11. Назвы асоб паводле прафесіі ці роду заняткаў (*арнітолаг, дэпутат, прафесар*) адносяцца да мужчынскага роду і дапасуюць да сябе прыметнікі і дзеепрыметнікі ў форме мужчынскага роду. Дзеясловы прошлага часу пры такіх назоўніках ужываюцца ў залежнасці ад полу асобы: *У якасці інтэрв'юера кіраўніка дзяржавы выступіла вядомы журналіст Марыя Ганна Матыс* («Звязда»).

12. Да нескланяльных адносяцца назоўнікі, якія маюць адну і тую ж форму ва ўсіх склонах. У назоўным і ўсіх ускосных склонах яны маюць аднолькавыя канчаткі. Граматычнае значэнне склону выражаецца сінтаксічна: *прыгожых кенгуру, ролі Адрыяна Чэлентана*. Да нескланяльных адносяцца:

- запазычаныя агульныя і ўласныя назвы з асновай на галосны: *адажыя, манто, Місісіпі, Гейнэ, Кюры*;
- іншамоўныя агульныя і ўласныя назоўнікі на зычны, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *місіс, Элен, Мітчэл*;
- мужчынскія і жаночыя славянскія прозвішчы на *-о* і *-ых*: *Крайко, Ляўко, Бялых, Баранавых*;
- беларускія жаночыя прозвішчы на зычны: *Кавалёнак, Ліс, Арыямёнак*;
- жаночыя прозвішчы, якія ўтварыліся ад назваў прадметаў і суадносяцца з ніякім родам назоўніка: *Дула, Шыла*;
- гукавыя абрэвіятуры на галосны: *ДАІ, НІА*, а таксама літарныя абрэвіятуры: *БДУ, СНД*;

• назоўнікі агульнага роду (*хвалько, нямко, гняўко*), калі абазначаюць асоб жаночага полу: *хвалько Марыля, да хвалько Марылі, хвалько Марылі, пра хвалько Марылю, хвалько Марыляй (-яю), пры хвалько Марылі*.

13. Не ўтвараюць форм ступеней параўнання якаснага прыметніка, якія абазначаюць колькасна нязменную якасць (*голы, мёртвы, рагаты*), масці жывёл (*буры, вараны', пярэсты*). Таксама не ўтвараюць форм ступеней параўнання прыметніка, якія з'яўляюцца вытворнымі назвамі колераў (*бронзавы, васільковы, малінавы*), складанымі прыметнікамі (*цёмна-бардовы, жаўтароты*). Не ўтвараюцца простыя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання ад якасных прыметнікаў з суфіксамі *-ав-, -яв-, -ляв-, -лів-, -аўн-, -авіт-, -ніч-, -ічн-, -іст- (-ыст-), -уч- (-юч-), -н-, -к-, -л-, -еньк-, -утк- (-ютк-), -эзн-: перадавы, бялявы, вяртлявы, мітуслівы, сакаўны, працавіты, маляўнічы, гераічны, лясісты, калючы, наліўны, горкі, хрыплы, чорненькі, бялюткі, шырачэзны*.

14. Прыметнікі *малодшы, старшы* ў тэрміналагічных сіалучэннях пры абазначэнні афіцыйных пасадаў і званняў не маюць значэння вышэйшай ступені параўнання (*малодшы лейтэнант, старшая медсястра*). Прыметнік *малодшы* ўжываецца ў значэнні 'больш позні паводле часу свайго з'яўлення' (*малодшая сястра, малодшае пакаленне*), у процілеглым значэнні – прыметнік *старэйшы* (*старэйшая сястра, старэйшы брат*). У такім выпадку гэтыя прыметнікі не маюць значэння вышэйшай ступені параўнання.

15. Зборныя лічэбнікі *абодва, абедзве* змяняюцца па родах і склонах як лічэбнікі *два і дзве*, спалучаюцца з рознымі назоўнікамі і асабовымі займеннікамі. У назоўным склоне яны дапасуюцца да назоўнікаў і прыметнікаў у назоўным склоне множным ліку: *абодва новыя шыйткі, абедзве ичаслівыя сястры*. Лічэбнік *абое* ўжываецца толькі тады, калі гаворка ідзе пра асоб рознага полу, і змяняецца як займеннік *свае*: Р. скл. / В. скл. *абаіх*, Д. скл. *абаім*, Т. скл. *абаімі*, М. скл. *(у) абаіх*. Зборныя лічэбнікі *двое – дзясяцера* ў назоўным склоне кіруюць назоўнікамі ў родным склоне множнага ліку: *двое важатых, сямёра ваўчанят*. Ва ўскосных склонах зборныя лічэбнікі звязваюцца з назоўнікамі сувяззю дапасавання: Д. скл. *дваім важатым, семярым ваўчанятам*, Т. скл. *дваімі важатымі, семярымі ваўчанятамі*.

16. У дробавых лічэбніках лічнік скланяецца як колькасны лічэбнік, а назоўнік – як парадкавы лічэбнік: *тры дзясятая кіламетра, трох дзясятых кіламетра, тром дзясытым кіламетра*. Пры скланенні лічэбнікаў, якія абазначаюць цэлы лік і яго частку, змяняюцца ўсе часткі. Дробавыя лічэбнікі, якія абазначаюць частку цэлага ці цэлы лік і яго частку, кіруюць родным склонам назоўніка: *тры восьмыя гектара, чатыры цэлыя сем сотых пяску*. Рэчывыя назоўнікі, а таксама назвы адзінак вымярэння ва ўсіх склонах ужываюцца ў форме адзіночнага ліку роднага склона: *тры пятыя цукру, дзве цэлыя пяць дзясятых метра*. Дробавыя лічэбнікі *паўтара і паўтары* захоўваюць рода-

выя адрозненні пры скланенні і ва ўсіх склонах маюць аднолькавую форму: *паўтара* – пры спалучэнні з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, *паўтары* – з назоўнікамі жаночага роду. У назоўным склоне лічэбнік кіруе родным склонам назоўніка адзіночнага ліку: *паўтара рублі, паўтары гадзіны*. Ва ўскосных склонах, акрамя роднага і вінавальнага, пры лічэбніках *паўтара і паўтары* назоўнік ужываецца ў множным ліку: *паўтара рублямі, у паўтара рублях*.

17. Часцей за ўсё ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў сустракаюцца наступныя памылкі:

- выкарыстоўваюцца не ўласцівыя беларускай мове формы дзеепрыметнікаў цяперашняга часу або зваротныя дзеепрыметнікі: *зацвітаючыя кветкі, разглядаемыя малюнкi; крадучыся воўк*;
- назоўнік, які паясняецца дзеепрыметнікавым зваротам, аказваецца ўнутры яго: *Абсаджаная аляя ліпамі вяла да ракі* (Правільна: *Аляя, абсаджаная ліпамі, вяла да ракі*).

18. Асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае, выражанае дзеепрыслоўем, абавязкова павінна выконваць адна і тая асоба (ці прадмет): *Стары ішоў, не зважаючы на тое, што рабілася вакол (стары ішоў і не зважаў)*. Нельга сказаць: *Ідучы дадому, у мяне забалела галава* (у сказе два ўтваральнікі дзеяння: *я ішоў, галава забалела*). Правільна: *Калі я ішоў дадому, у мяне забалела галава* або *Ідучы дадому, я адчуў, што ў мяне забалела галава*. Дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем, сэнсава і граматычна звязваецца з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Паліўшы кветкі, дзяўчынкі пайшлі дадому* (Няправільна: *Паліваючы кветкі, дзяўчынкі пайшлі дадому*).

19. Ад дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання, а ад дзеясловаў закончанага трывання – дзеепрыслоўі закончанага трывання: *чытаць – чытаючы, убачыў – убачыўшы*.

20. Некаторыя невытворныя прыназоўнікі ўжываюцца ў двух ці больш варыянтах: *у – ў – ва; з – са; аб – аба; над – нада; пад – пада; перад – перада*. Ужыванне варыянтаў прыназоўнікаў у асноўным залежыць ад фанетычных асаблівасцей пачатку слова, якое ідзе непасрэдна за прыназоўнікам. Ужыванне варыянтаў *у – ў* залежыць ад папярэдняга слова, а ў пісьмовым маўленні – і ад знакаў прыпынку. Перад словам *са* збегам зычных у пачатку слова ці слова з пачатковым *у* ўжываецца варыянт *ва*: *ва мне, ва ўсіх*. Пасля слова, якое заканчваецца на галосны і не адзелена знакам прыпынку ад прыназоўніка, ужываецца варыянт *ў*: *запісала ў блакноце (параўн.: запіс у блакноце)*. Перад словам, якое пачынаецца збегам зычных, першы з якіх *з, с, ш, ж, м*, ужываецца варыянт *са*: *са мной, са школы*. Перад займеннікам *мне (мноі)* ужываюцца варыянты *аба, нада, пада, перада*: *аба мне, перада мноі*.

21. Валоданне мовай – гэта здольнасць чалавека разумець і сінтэзаваць выказванні, што звязана з наступнымі ўменнямі:

- адрозніваць правільныя выказванні ад няправільных;
- дыферэнцыраваць падобныя па форме, але розныя па сэнсе выказванні;
- умець перафразіраваць – выбіраць з некалькіх магчымых сродкаў выказвання найбольш адэкватныя канкрэтнай камунікатыўнай сітуацыі.

Валоданне мовай прадугледжвае не толькі пасіўнае ўспрыманне, але і актыўнае выкарыстанне мовы (слоўнік-даведнік “Тэрміны і паняцці лінгвістыкі”).

22. Ад пунктуацыйных памылак неабходна адрозніваць нарматыўныя пунктуацыйныя варыянты, якія выбіраюцца ў залежнасці ад канкрэтных задач выказвання і з’яўляюцца вынікам рознага асэнсавання сказаў. Прыкладам пунктуацыйных варыянтаў могуць быць знакі прыпынку, якія служаць для афармлення бяззлучнікавых складаных сказаў.

МГПУ ИМ. И. П. ШАМЯКІНА

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Адукар [Электронны рэсурс]. – 2022. – Рэжым доступу: <https://adukar.com/by>. – Дата доступу: 29.11.2022.
2. Азарка, В. У. Беларуская мова: аналіз моўных адзінак : дапам. / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская. – Мінск : БДПУ, 2001. – 116 с.
3. Бадзевіч, З. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. для 8 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання / З. І. Бадзевіч, І. М. Саматыя. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2020. – 261 с.
4. Бардовіч, А. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, Л. М. Шакун. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1989. – 718 с.
5. Бардовіч, А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 413 с.
6. Бардовіч, А. М. Школьны марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, Л. С. Мормыш, Л. М. Шакун. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 495 с.
7. Бардовіч, А. М. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 512 с.
8. Беларуская мова : вучэб. дапам. для 10 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання / Г. М. Валочка [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2020. – 237 с.
9. Беларуская мова : вучэб. дапам. для 9 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання / Г. М. Валочка [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2019. – 219 с.
10. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: актуал. лексіка / А. М. Булыка. – Мінск : Харвест, 2005. – 334 с.
11. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1999. – 2 т.
12. Грабчыкаў, С. М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С. М. Грабчыкаў. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 478 с.
13. Грыгор’ева, Л. М. Сучасная беларуская мова: зборнік практыкаванняў : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор’ева, Г. Ф. Андарала. – Мінск : Вышэйшая школа, 2010. – 368 с.
14. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларуская навука, 2007–2009. – Ч. 2 : Сінтаксіс. – 2009. – 240 с.
15. Кечык, С. Я. Моўны разбор у ВНУ і ў школе: схемы, узоры, заданні : вучэб. дапам. для пед. ін-таў / С. Я. Кечык, В. І. Рагаўцоў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1988. – 127 с.
16. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. – Мінск : Беларуская навука, 2005. – 590 с.

17. Красней, В. П. Беларуская мова ў табліцах і схемах / В. П. Красней. – Аверсэв, 2020. – 176 с.

18. Круталевіч, М. М. Аб некаторых прынцыпах словаўтваральнага аналізу лексікі помнікаў пісьменства / М. М. Круталевіч // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння : навуковы зборнік да 60-годдзя П. А. Міхайлава. – Мінск : Права і эканоміка, 2010. – С. 64–71.

19. Лазоўскі, У. М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэт. выпадкі ўжывання / У. М. Лазоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 293 с.

20. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы : у 2 т. // І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 2008. – 2 т.

21. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 2004. – 443 с.

22. Сінтаксічны аналіз сказа. Складаны сказ. Тэорыя і практыка [Электронны рэсурс] // Добры настаўнік. – 28.04.2022. – Рэжым доступу: <http://dobri-nastavnik.ru>. – Дата доступу: 26.11.2022.

23. Солахаў, А. В. Сучасная беларуская літаратурная мова: віды лінгвістычнага аналізу : вучэб. дапам. / А. В. Солахаў. – Мінск : Народная асвета, 2016. – 415 с.

24. Старычонок, В. Д. Арфаграфічны аналіз: у дапамогу абітурыентам / В. Д. Старычонок // Роднае слова. – 1998. – № 11. – С. 135–143.

25. Старычонок, В. Д. Лексічны аналіз / В. Д. Старычонок // Роднае слова. – 1999. – № 2. – С. 139–149.

26. Старычонок, В. Д. Марфемны і словаўтваральныя аналізы / В. Д. Старычонок // Роднае слова. – 1998. – № 4. – С. 112–119.

27. Старычонок, В. Д. Фанетычны аналіз : у дапамогу абітурыентам / В. Д. Старычонок // Роднае слова. – 1998. – № 3. – С. 120–129.

28. Сучасная беларуская літаратурная мова: марфалогія : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / пад агул. рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выд. Ул. М. Скакун, 1997. – 288 с.

29. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы) : у 5 т. – Мінск : БелСЭ імя Петруся Броўкі, 1977–1984. – 5 т.

30. Шведаў, С. М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск : Сучаснае слова, 2004. – 480 с.

31. Шуба, П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск : Народная асвета, 1993. – 168 с.

32. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы. – Мінск : Беларуская навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Аналіз моўных адзінак.....	4
Фанетычны аналіз слова.....	4
Арфаграфічны аналіз слова.....	7
Лексічны аналіз слова.....	11
Аналіз фразеалагізмаў	14
Марфемны аналіз слова.....	16
Словаўтваральны аналіз	19
Марфалагічны аналіз назоўніка.....	21
Марфалагічны аналіз прыметніка	22
Марфалагічны аналіз лічэбніка	24
Марфалагічны аналіз займенніка	25
Марфалагічны аналіз дзеяслова.....	26
Марфалагічны аналіз прыслоўя.....	29
Марфалагічны аналіз прыназоўніка.....	31
Марфалагічны аналіз злучніка.....	32
Марфалагічны аналіз часціцы.....	34
Марфалагічны аналіз выклічніка.....	34
Сінтаксічна-пунктуацыйны аналіз простага сказа	35
Сінтаксічна-пунктуацыйны аналіз складанага сказа.....	37
Рубрыка «Звярніце ўвагу»	39
Спіс выкарыстаных крыніц	44

Даведачнае выданне

ЛІНГВІСТЫЧНАЯ СКАРБОНКА СТУДЭНТА

Даведнік

Складальнік

Шаўчэнка Міхаіл Мікалаевіч

Карэктар *А. В. Солахаў*

Арыгінал-макет *А. В. Солахаў*

Дызайн вокладкі *Л. У. Клачкова*

Ілюстрацыйны матэрыял на першай старонцы вокладкі запазычаны з агульнадаступных інтэрнэт-рэсурсаў, якія не змяшчаюць спасылак на аўтараў гэтых матэрыялаў і абмежаванняў на іх запазычванне

Падпісана да друку 29.12.2023. Фармат 60x84 1/16. Папера афсетная.

Рызаграфія. Ум. друк. арк. 2,73. Ул.-выд. арк. 3,01.

Тыраж 54 экз. Заказ № 43.

Выдавец і паліграфічнае выкананне: установа адукацыі

“Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў №1/306 ад 22 красавіка 2014 г.

Вул. Студэнцкая, 28, 247777, Мазыр, Гомельская вобл.

Тэл. (0236) 24-61-29.